ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İŞTİKAKLI İKİLEMELER

Emrah BOZOK

T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİŞEHİR
2012

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İŞTİKAKLI İKİLEMELER

Emrah BOZOK

T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN: DOÇ. DR. Ferruh AĞCA

ESKİŞEHİR
2012

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Emrah Bozok tarafından hazırlanan Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkilemeler başlıklı bu çalışma 27.06.2012 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: **Doç. Dr. Selahattin TOLKUN**
Akademik Unvanı ve Adı Soyadı

Üye: **Doç. Dr. Feyruh AĞCA**
Akademik Unvanı ve Adı Soyadı
(Danışman)

Üye: **Doç. Dr. Mehmet M. TULUM**
Akademik Unvanı ve Adı Soyadı

ONAY
.../ .../ 2012
(İmza)
Doç. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU
Enstitü Müdürü

ÖZET

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İŞTİKAKLI İKİLEMELER

BOZOK, Emrah
Yüksek Lisans-2012
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

Bu çalışmada ikilemeler, ele alınıp farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Çalışmanın amacı, Türkçenin her döneminde kullanılmış olan bu anlatım biçiminin farklı bir türünü tanıtıp yeni bir terimle Türk dili literatüne katkıda bulunmak, iştikaklı ikilemenin Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde nasıl yer aldığını ve kullanıldığını tespit etmektir.

Giriş bölümünde, ikileme için verilen tanımları, ikilemeler için kullanılan terimler verildikten sonra daha önce ikilemler üzerine yapılmış olan çalışmalar detaylı bir şekilde tanıtılmıştır. İkinci bölümde, ikileme ve iştikaklı ikileme yapısı üzerinde durulmuştur. İştikaklı ikilemenin özellikleri verilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise, Eski Uygur Türkçesi dönemine ait taranan eserlerde tespit edilen iştikaklı ikileme örnekleri verilmiştir.

Çalışmanın sonuç bölümünde iştikaklı ikilemeye dair tespit edilen verilerle özellikler ve Eski Uygur Türkçesinde iştikaklı ikilemelerin konumuna dair tespit edilen saptamalara, yorumlara ve varılan sonuçlara yer verilmiştir. Ayrıca tarama sonucunda tespit edilen iştikaklı ikileme örneklerinden bir dizin oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkçesi, ikilemeler, iştikaklı ikilemeler.

ABSTRACT

DERİVED FROM THE SAME ROOT REDUPLICATIONS IN OLD UIGHUR TURKİSH

BOZOK, Emrah
Master Thesis-2012
Turkish Language and Literature Department

Supervisor: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

In this study, reduplications, handled and evaluated in different perspective. The aim of the study, which was used in every period of Turkish form of this expression by introducing a new term with a different type contribute to the Turkish language, literature, İştikaklı reduplication takes place and how to use the works of Old Uighur Turkish is to determine the period.

In the introduction, for reduplication the definitions of terms used after reduplications the studies detailed in the previously introduced. The second section focuses on the structure of reduplications and derived from the same root reduplications features have been submitted. In the third section, Old Uighur Turkish derived from the same root reduplications for the period identified are examples of the scanned works.

In the conclusion part of derived from the same root reduplications detected position data of the detected features and the Old Uighur Turkish determinations, interpretations and conclusions reached are given. Samples obtained after scanning a directory also created derived from the same root reduplications.

Key words: Old Uighur Turkish, Hendiadyoins, Reduplication, Derived From the Same Root Reduplications.

İÇİNDEKİLER

ÖZET 4
ABSTRACT 6
ÖNSÖZ 9
KISALTMALAR LİSTESİ 10
GİRİŞ 11
İkilemenin tanımı ve kullanılan terimler 11
İkileme Üzerine Yapılmış Çalışmalar 11
Çalışmada Uygulanan Yöntem 30
Çalışmada taranan eserler 31
BÖLÜM 32
ESKİ UYGUR TÜRKLERİ TARİHİ VE EDEBİYATI 32
1. Uygur Türkleri Tarihi 32
1.1. Orhun Uygur Devleti 35
1.2. Kansu (Kan-Chou) Uygur Devleti(Sarı Uygurlar) 39
1.3. Turfan (Hoço) Uygur Devleti 39
2. Uygur Türkleri Edebiyatı 41
2.1. Uygurlardan Kalan Eserler 41
3. Türk Dili İçerisinde Uygur Türkçesinin Yeri 50
3.1. Uygur Türkçesinin ses ve şekil özellikleri 51
3.1.1. Uygur Türkçesinin Ses Özellikleri 52
3.1.2. Uygur Türkçesinin Biçim Özellikleri 53
2. BÖLÜM 55
İKİLEME VE İŞTİKAKLI İKİLEME KAVRAMI 55
2.1. İkileme 55
2.1.1.Kalıp ifade ve sözler 55
2.2. İkilemenin önemi ve Türkçeye katkısı 63
2.3. İkilemelerin genel özellikleri 64
2.3.1. Ses benzerliği 64
2.3.2. İkilemelerde kalıplaşma 64
2.3.3. İkilemelerde sıralama 65
2.3.4. İkilemeyi oluşturan sözcükler arasındaki ünlü kuralları 66

2.4. Türk dilinde ikileme olayı ve Uygur Türkçesinde ikilemeler.....66
2.5. Neden Uygur Türkçesi?.....67
2.6. Uygur Türkçesinde İkilemelerin durumu 68
A. Anlam açısından ikilemeler.....68
B. Köken açısından ikilemeler 68
C. Kuruluşları bakımından ikilemeler 70
2.7. İştikaklı ikileme türü 71
3. BÖLÜM.....73
ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İŞTİKAKLI İKİLEMELER.....73
3.1. İştikaklı İkileme.....73
3.2.İştikaklı İkilemelerin Özellikleri.....73
3.3. Diğer Dünya dillerinde İştikaklı İkileme 76
ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İŞTİKAKLI İKİLEME ÖRNEKLERİ.....78
4. BÖLÜM.....86
SONUÇ 86
KAYNAKÇA 89
İŞTİKAKLI İKİLEMELER SÖZLÜĞÜ.....97

ÖNSÖZ

Türk dilinde ikilemeler, tarihinin her döneminde kullanılmış ve kullanılmaya devam edilecek bir anlatım biçimidir. İkilemeler bu durumundan dolayı, dil araştırmacılarının her zaman dikkatini çekmiştir. Ama hala tamamıyla açıklığa kavuşmamış ve sorunları tespit edilememiştir. Bundan dolayıdır ki, ikilemeler üzerinde çok sayıda araştırmacı çalışma yapmıştır ve yapmaya da devam edecektir.

Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkilemeler adlı bu çalışmamızın amacı, ikilemelerin farklı bir türü olan aynı kökten türemiş ikilemlerin de olduğunu ortaya koymak ve bu türü karşılayacak bir terim ve bu terime bir tanım geliştirebilmek; Uygur Türkçesinde bu terime ait örnekleri tespit edebilmektedir. Sonuç olarak ikilemer konusuna dair böyle bir çalışma ortaya çıkmıştır.

Bugüne kadar aldığım eğitimde ve çalışmalarım sırasında maddi, manevi bana her zaman destek olan değerli anneme ve kıymetli babama, saygıdeğer öğretmenlerime teşekkür ederim. Ayrıca üniversite hayatım boyunca kahrımı çeken, bana yol gösterip beni yetiştiren danışman hocam Doç. Dr. Ferruh AĞCA'ya, bana güvenen ve destekleyen hocalarım Selahattin TOLKUN ve M. Mahur TULUM'a teşekkürü bir borç bilirim.

Emrah BOZOK, 2012

KISALTMALAR LİSTESİ

a.a: aynı anlam

a, b : Aynı yılda yayınlanmış eserlerin ayrımı.

a.g.e. : adı geçen eser

Alm. : Almanca

A.Ü. : Ankara Üniversitesi

bkz: bakınız

DLT: Divanü Lügat'it Türk

Fr. : Fransızca

H.Ü. : Hacettepe Üniversitesi

İng. : İngilizce

KT: Kök Türkçe

Osm. : Osmanlıca

s. : Sayfa

s.s: Sayfa Sayısı

TDAY : Türk Dili Araştırmaları Yayınları Belleten

TDK : Türk Dil Kurumu

TTK : Türk Tarih Kurumu

UT: Uygur Türkçesi

/// : Okunamayan yerler

… : Eksik cümle, devam eden cümle

GİRİŞ

İkilemenin tanımı ve kullanılan terimler

Genel olarak ikileme için, anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kuvvetlendirmek, vurgulamak ve güzelleştirmek için aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya eş, yakın ya da zıt anlamlı sözcüklerin yan yana kullanılması tanımı kabul görmektedir. İkilemelerdeki amaç, anlamı pekiştirip kuvvetlendirmek ve ifadeyi daha güçlü kılmaktır. İkileme, Türkçede çok tercih edilen ve yaygın olarak kullanılan bir yapıdır. Bu sebeple Türk dilinde ikileme konusunda çok sayıda çalışma yapılmış ve hâlâ da yapılmaya devam etmektedir.

İkileme üzerine çalışma yapan araştırmacılar, bu yapı için ayrı ayrı ve kendilerince bazı kavramlar, terimler geliştirmişlerdir. İkileme kavramı için dilimizde ilk olarak Osmanlı Türkçesinde '*atf-ı tefsiri*', günümüz Türkçesinde yaygın olarak ikileme terimi tercih edilirken aynı zamanda *"tekrar, yineleme, ikiz kelimeler, kelime koşması, ikizleme, koşma, koşaç, sıralama, katmerleme, söz yığını, eşanlamlı ikizlemeler, çift sözler* gibi Türkçe adlandırmaların yanında *hendiadyoin, reduplikasyon, worthäufung* gibi yabancı terimler de zaman içinde ileri sürülmüş ve araştırmacılar tarafından kullanılmıştır. Bizde görülen bu terim çokluğu ve karışıklığı diğer dillerde de mevcuttur. Fransızcada ikileme için *hendiadyoin, redoupliment,* İngilizcede *reduplication* veya *reduplication dual*, Almancada "*verdoppelung, zwillingformen, hendiadyoin, reduplikation, gemination, worthäufung* " yapıları karşılamaktadır.

İkileme Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Türkçe sözlükte ikileme terimi, *"ikileme: Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması: yavaş yavaş, irili ufaklı, aşağı yukarı gibi"* ifadeleriyle tanımlanmıştır (2005; 948).

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde ikileme için şu tanımı vermiştir: *"Aralarında belli bir ses düzeni bulunan biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin tek bir kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu"* olarak tanımlar ve ikilemeleri yapı olarak şu şekilde tasnif eder: "*Aynı kelimenin tekrarı ile kurulanlar: teker teker; Eş veya yakın anlamlı kelimelerle kurulanlar: köşe bucak; Zıt anlamlı kelimelerle kurulanlar: iyi kötü; Aynı kelimenin ön sesinin değiştirilerek tekrarlanması ile kurulanlar: ayak mayak*" (Korkmaz, 2003; 82-83).

Berke Vardar ise, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde ikileme için şu tanımı vermiştir: *"Anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda kullanma: ölen ölene, güzel güzel, ev mev, vb."*. Vardar, bu tanımın yanında ikileme için bazı Batı dillerinin kullandığı karşılıkları da eklemiştir: *Alm. Gemination, Verdoppelung, Reduplikation, Fr. gemination, redouplement, reduplication, İn. gemination, reduplication* (Vardar, 2002; 119).

Ahmet Topaloğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde ikilemeyi, *"Anlama güç katmak amacıyla kelimelerin veya bazı seslerin tekrarlanması; bu şekilde yapılan kelime öbeği."* olarak tanımlar (Topaloğlu 1989: 87).

Türk dilinde ikileme yapısı üzerine gerek Türk gerekse yabancı araştırmacılar ve Türkologlar tarafından bu güne kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda yukarıda verdiğimiz ikilemeye karşılık gelebilecek terimlerin tanımlamaları yapılmış ve çok çeşitli alt birimlere ayırarak sınıflandırmalara gidilmiştir.

İkilemeler üzerine en son çalışma yapan biri olarak bizden önce yapılmış olan değerli çalışmaları ve bu çalışmaları gerçekleştiren araştırmacıların görüşlerinden kısaca bahsetmek istiyoruz. Bunu yaparken de bu çalışmaları kronolojik olarak yayım tarihlerini esas aldık.

Türk dilinde ikilemeler konusunda ilk çalışmanın 19. yüzyılın sonralarında Karl Foy'a ait olduğu kabul edilmektedir.[1] Karl Foy, *Studien Zur Osmanischen Syntax*

[1] Karl Foy, "Studien zur Osmanisehen Syntax, das Hendiadyoin und die Wortfolge "ana baba" , Mitıeilungen *des eminars [ür Orientalische Sprachen (MSOS),* II. c., 2. bölüm, s. 105-136, 1899 Berlin.

adlı çalışmasında ikilemeleri saha, anlam, hece sayısı, sözcük sırası ve gramer açılarından ele almakla birlikte, ikiz kullanılan bu sözcüklerin yan yana gelişlerinde bazı kurallar tespit etmeyi amaçlamıştır.

1942 yılında Saadet Çağatay, *Uygurcada Hendiadyoinlar* adıyla ikileme üzerine, özellikle de Uygur Türkçesinde, detaylı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çağatay, Eski Uygurcadaki ikilemeleri incelerken, konu ile ilgili şu noktalara değinmektedir: *"Ayni manada yahut yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir mefhum ifade etmesine Hendiadyoin denir. Hendiadyoinlar ekseriya iki sinonimden ibarettir. Yani her iki kelime de ayni manaya gelen ayrı ayrı kelimeler olup, bunlar ayrı ayrı da aynı manada kullanılabilirler.(...) Bunların yanında birbirini tamamlayan, bazan da birbirinin mukabili ve hatta zıddı olan kelimelerden mürekkep Hend-nlar vardır ki bu gibi teşkillerin kısımlarına antonyme deriz."* (Çağatay 1978: 29-39).

Çağatay, makalesinde Uygurcada Hendiadyoinları ana başlıklar altında şu şekilde incelemiştir:

1. Hendiadyoin Nedir?
2. Fonetik Ciheti
3. Alliteration
4. Gramer Ciheti
5. Fiiller
6. Mana Ciheti
7. Hendiadyoin'in Nevileri

Çağatay incelemesinin sonunda, Eski Uygur Türkçesi'ne ait yaklaşık 260'ın üzerinde ikilemeden oluşan bir de liste eklemiştir.

Ahmet Cevdet Emre, *Türk Dilbilgisi* adlı kitabında ikileme ile ilgili şu şekilde ifade geliştirmiştir: *"Türkçede eşanlamlı ve yakın anlamlı isimlerin birçoğu çift çift kullanılır; bu birleştirmelerden kavramı daha kuvvetle anlatma veya topluca göstermek gibi anlatış pekitmeleri sağlanır; bunlara eşanlamlı ikizlemeler denilir. Bu ikizlemeler birkaç türlü olur: İsimler: ev bark, çoluk çocuk, konu komşu, eş dost, soy sop, boy bos, çalı çırpı, çer çöp, kap kacak, salkım saçak, köşe bucak, yalan dolan, estek köstek, abur cubur, kıvır zıvır, kırın mırın, sorgu sual, hatır gönül, teklif tekellüf....vb'.; Sıfatlar – Zarflar: yorgun argın, iri yarı, anlı şanlı, ahım şahım, kaba*

saba, yamrı yumru, iğri büğrü, ezik büzük, eciş bücüş, kırık dökük, yarım yamalak, günlük güneşlik, kara yağız, süklüm püklüm, çerden çöpten, abuk sabuk, alaca bulaca, sarmaş dolaş…vb.; Fiiller: evirip çevirmek, sarıp sarmalamak, görüp geçirmek, kasıp kavurmak, sövüp saymak, arayıp araştırmak, sorup soruşturmak, eğilip bükülmek, sararıp solmak, gülüp oynamak… v.b" (Emre 1945: 58). Emre, ikilemelerle ilgili verdiği bu bilgilerin ardına bir not düşerek eski edebiyatta eşanlamlı Arapça isimlerden *izzet ü hürmet, izaz ü ikram, tahrir ü tastir, kahr ü temdir, teşvik teş'i, teşmil ü tevsi… v.b.* şeklinde çokça ikizlemeler kullanıldığını, halkın canlı konuşma dilinde yer edinemeyen böyle yabancı kökenli ikizlemelerin daha sonra yazı dilinden de kalktığını belirtmiştir (Emre 1945: 58). Araştırmacı, çalışmasının devamında konuyla ilgili *"yineleme, ikizleme, katmerleme"* terimlerini kullanmıştır (Emre 1945: 541-548). Türkiye Türkçesinde *ana > anne (Çuv. Ata > atte)* yapısını *ses katmerlemesi*; *kekeme, pepeme* gibi, kelimelerdeki yapıyı *hece katmerlemesi* olarak kabul eder (Emre 1945: 541). Anlatım değerini kuvvetlendirme ve güçlendirme amacıyla yapılan sıfatlardaki katmerlemelere ise, şu örnekleri verir: *açık > apaçık, kuru > kupkuru, beyaz > bembeyaz, koca > koskoca, çıplak > çırçıplak / çırılçıplak; vah vah, öf öf, aman aman* yapılarına *ünlem yinelemesi* adını verir (Emre 1945: 542). *Güm güm, kıs kıs, şap şup, tak tuk, kem küm, şakır şakır, horul horul* gibi yansıma sözcükleri *yinelenmiş ögeler* sayarken; *pat küt (vur-), paldır küldür (yuvarlan-)* gibi yapılar da *yansımaların ikizlenmeleri* olarak kabul etmiştir (Emre 1945: 543). *Köy köy (dolaş-), sokak sokak (gez-), avuç avuç (paralar), yan yana, çoluk çocuk, sürü sepet, ev bark, çanak çömlek, yatak yorgan, üst baş, iş güç, kılık kıyafet* örneklerini ise, *isim ikizlemeleri* olarak değerlendirip isimlendirmeyi yeğlemiştir (Emre 1945: 543). *Kara kara, ince ince, ufak ufak, derin derin* gibi yapıları *sıfat yinelemesi*; *ileri geri, aşağı yukarı, az çok, alt üst, delik deşik, alaca bulaca, yamrı yumru, küçüğü büyüğü, çürüğü sağlamı* gibi yapıları ise, *sıfat ikizlemeleri* olarak kabul etmiştir (Emre 1945: 545-546).

Osman Nedim Tuna'nın çalışmasında Hasan Eren'in, *ikiz kelimeler (hendiadyoin)* olarak adlandırdığı yapıları *"Muhtelif psikolojik amillerin tesiri altında doğmuş orijinal ifade şekli"* olarak değerlendirir. Araştırmacı, incelemesinde temel olarak *Anadilden Derlemeler Sözlüğü'nü* kullanmış ve *çocuk mocuk, enik menik, azman mazman, eseği köseği* gibi yapıların anlamsız ifadeler gibi görünen

ikinci kısımları da aydınlatmaya çalışmıştır. Ona göre öbeğin birinci kısmı kadar ikinci kısmı da anlamlıdır (Eren 1949; 283). Tuna, Eren'in bu incelemesini orijinal bulurken, aynı zamanda sadece iki tipe, yani, *m-* ve *k-* tipinde ikilemeli yapıları ele almasından dolayı bu şekildeki yapıların tamamını *(m-, p-, f-, z-, s-)* içermemesi bakımından eksik olarak ifade etmiştir (Tuna 1950: 73).

İkilemelerle ilgili üç tane makale yazan Osman Nedim Tuna, konuya dair *"Türkçede Tekrarlar 1"* adlı makalesinde isim ve sıfatlarda tekrarlara değinmiştir. m-'li ikilemelerden, pekiştirmeli sıfatlardan, sorulu ikilemelerden, üçlemelerden, tamlamalı tekrarlardan ve bazı yinelemelerden bahsederek bunlarla ilgili bolca örnek vermiştir (Tuna 1949: 429). Tuna, *"Türkçede Tekrarlar 2"* adlı çalışmasında ise, ikilemeyi meydana getiren çeşitli kiplerin ikilemeye kattığı anlam farklılıkları üzerine eğilmiştir. Fiillerin üzerine aldığı ekleri ve fiillerin çekimlerini örnek ifadelerle açıklamaya çalışmıştır. Tuna, makalenin sonuna *hendiadyoinler* başlığı ile tanım vermeden şu örnekleri sıralamıştır: *alt-üst, ad-san, az-uz, az-buz, boy-pos, süs-püs, huy-hus, tüy-tüs, eş-dost, irt-birt, kaç-göç, yol-iz, zorgüç, ay-aydın, ka-kadaş, güç-kuvvet, toz-toprak, çoluk-çocuk, fakir-fukara, vezirvüzera; sat- sav-, dök- saç-, bit- tüken-, yan- yakıl-, yalvar- yakar, vb* (Tuna 1950: 73). Araştırmacının son ve önemli incelemesi de *"Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi"* dir. Tuna, burada 2022 eş heceli ikilemeyi temel alıp ikilemelerdeki sıralama düzeni ve kuralları üzerine değinmiştir. Anlamın sıralamada etkili olmadığını ileri sürerek sıralamayı fonetik temele dayanmak suretiyle açıklama yoluna gitmiştir. Tuna'ya göre, ikilemeler *ünlü ünlü*, *ünlü ünsüz* veya *ünsüz ünsüz* şemalarından biri içinde yer almaktadır. Tuna, eserinin sonunda tespit ettiği şu kuralları vermiştir: (V: ünlü, K: ünsüz) Tuna'nın sıralama esasına göre verdiği sıra *1.* ***V-K****, 2.* ***K-K,*** *3.* ***V-V*** *'dir. Önce üyelerin sonuna bakılır. Biri V biri K ile bitiyorsa, başa bakılır, K'lar farklı ise, V ile biten üye sıralamada ilk, Msl: balta – nacak. Durum böyle değilse, başa bakılır. Üyelerden biri V, öbürü K ile başlıyorsa, o zaman V ile başlayan üye sıralamada ilk olur. Msl: ana – baba. Durum böyle değilse, ya her iki üye V ile, veya her iki üye K ile başlıyor demektir. Eğer K – K ise, ilk üyenin hangisi olacağını (Ünsüz Dizisi'ne) bakarak tâyin ederiz. "Ünsüz Dizisi" nde, bu kelime başı K'larından hangi üyeninki ilk geliyorsa o üye başta yer alır. Msl: kaba – saba. Eğer V – V ise, ilk üyenin hangisi olacağını (Ünlü Dizisi'ne) bakarak*

tâyin ederiz. Ünlü dizisinde bu, kelime başı V'lerinden hangi üyeninki ilk geliyorsa, o üye başta yer alır. Msl: oğul – uşak. Eğer her iki üyeninde baş tarafları birbirinin aynı ise, karşılıklı olarak baştan sona doğru, her iki üyenin fonemlerine bakılır. Bu ikisi arasındaki ilk farkın gösterdiği karşıtlığa bakılır. Bu, ya V – K, ya da K – K'dır. (V-V için örnek yok). Eğer V – K ise, V'lisi başa gelir. Msl: sere - serpe. Eğer K – K ise (Ünsüz Dizisi'ne) bakılır. Hangi üyedeki K, ünsüz dizisi'nde öbüründen önce geliyorsa o üye başa gelir.Msl: çoluk – çocuk, huy – hus. Ünlü dizisi: e, a; i, ı; ö, o; ü, u. şu sıra ile bakılır: 1. ***Düz – yuvarlak*** *(düz önde) 2.* ***geniş – dar*** *(geniş önde) 3.* ***ön–art*** *(ön önde) Ünsüz dizisi: ğ, h; l, r, n, m; v, y; k; z, s, ş, f; c, d, g, b; ç, t, p. şu sıra ile bakılır: 1. B****aşka-*** *(k hariç)* ***patlayıcı*** *(patlayıcı sonda) 2.* ***ğ, h-başka*** *(ğ, h önde) 3.* ***liquid ve nasal sonant- başka*** *(başka sonda), 4.* ***v,y – başka*** *(v, y önde) 5. A****ynı grupta arkadan öne (arka önde),*** *6.A****ynı grupta ötümlü – ötümsüz (ötümlü önde)*** (Tuna 1986: 200). Tuna, eş heceli olmayan sözcüklerden meydana gelen ikilemeleri de tespit ederek onları da dizinde eklemiştir.

1953 yılında M. Ali Ağakay, ikilemeyle ilgili bir çalışma yapmıştır. Ağakay, ikileme terimi yerine *kelime koşması* terimini kullanmıştır. Çalışması da *"Türkçede Kelime Koşmaları"* adını taşımaktadır. Ağakay incelemesinde, *hendiadyoin, atf-ı tefsiri, ikizleme* gibi ikileme terimlerinin tanımını vermiş ve *koşma, koşuk* terimlerinin de *yinelemeli yapılar* için uygun düştüğünü ifade etmiştir. Bunun yanında, *kelime koşması*'nın buna daha uygun olduğunu ileri sürmüştür. İlerleyen bölümlerde kelime koşmalarındaki diziliş kuralları üzerine de değinmiştir. Araştırmacı, 400 ikileme örneği üzerinde yaptığı çalışmasında ses düzeninin sıralamaya etkisiyle beraber anlamın da bunun üzerinde etkili olduğunu ifade etmiş ve anlamla ilgili sıralama kurallarını da saptamaya çalışmıştır. Üzerinde çalıştığı 400 ikilemeden 101 adedinin mantık sırasına göre sıralandığını ve bunlardan sadece 4 adedinin kural dışı olmakla birlikte 97 adedinin bu kurallara uyduğunu gözlemlemiştir. Ağakay'ın tespit edip inceleme yaptığı sıralama kuralları şu şekildedir: *Azdan çoğa: az çok, beş on, bir iki…*; *öncekinden sonrakine: bugün yarın, eninde sonunda…; bir işin ilk evresinden son evresine: derme çatma, giyim kuşam, kırık dökük, oldu bitti…*; *temel kavramdan yardımcı kavrama: açık saçık, afiyet şeker, aslı faslı, çürük çarık, hesap kitap…; koşuklardan biri yakıştırma olduğu zaman sona alınır: bakkal çakkal, boy pos, eski püskü, yırtık pırtık…; biri olumlu,*

biri olumsuz iki koşuk karşılaşınca olumlusu başa geçer: belli belirsiz, yerli yersiz, bilir bilmez... Sıralamada etkili olan bir diğer kıstas ise, hece sayısıdır. Ona göre, az heceli koşuklar genellikle ilk sırada yer almaktadır. Ağakay, az heceli koşukların ilk sırada yer aldığını ancak, bunun yanında çok heceli koşukların da ilk sırada yer alabildiğini altı ikileme üzerinde gözlemlemiştir: *ana kız, baklava börek, ileri geri, ince eleyip sık dokumak, para pul, yedi iklim dört bucak.* Araştırmacı, ikilemelerde anlamın sadece sıralama bakışıyla incelememiş, aynı zamanda hangi anlamlarla bir biri yanına geldiğini de incelemeye çalışmış, bunu: *"Bir koşmanın verdiği anlam, kendisini meydana getiren koşukların eş, yakın, karşıt anlamlı olmak gibi birbirine göre olan durumlariyle belirir. Onun için diziliş konusunda bunların karşılıklı ses durumları nasıl gözden geçirilmişse burada da anlamlarının birbiriyle olan ilişiğini göz önüne almak gerekir. Çünkü, koşmaların anlamında beliren pekişme, genişleme, kutuplaştırma, ikircillik, tekleştirme gibi değerler bu ilişiğe dayanır."* İfadeleriyle açıklamaya yoluna gitmiştir (Ağakay 1988:190).

1960 yılında N. A. Baskakov, Xakassko-Russkiy Slovar-Xakasskiy Yazık adlı çalışmasında ikilemeler konusunda bir kısmını, *ünlemler, tabiat taklidi, ses taklidi ve şekil taklidi kelimeler* başlığıyla ele almış ve incelemiştir. Baskakov, ***slojnıye slova (birleşik söz)*** başlığı altında *ĭdĭs-xamıs, ir-ipçĭ* örneklerini verip böyle kelimelere ***parnıye slova (çift söz)*** adını vermektedir (Baskakaov 1960: 406).

İkilemelerle ilgili en detaylı çalışmalardan birini de 1971 yılında Vecihe Hatiboğlu yapmıştır. Hatiboğlu, "*Türk Dilinde İkileme*" adlı eserinde ikileme için *"İkileme anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır"* tanımını vermiştir (Hatiboğlu 1971: 9). Araştırmacının, tespitine göre kullanılan *uyak* (kafiye), *önuyak* (alliteration), *içuyak* (seci), *redif, ayak* ve *nakaratların* da ses ve söz benzerliğine veya tekrarına dayandıklarından dolayı bir çeşit ikileme sayılması gerektiğini ileri sürmüştür. Hatiboğlu, bu ifadelerin ardından ikileme olarak kabul ettiği yapıları *ses benzerliği (ön seste ve son seste benzerlik)*; *yapı bakımından (Türkçe sözcüklerden)*, *Türkçe ve yabancı sözcüklerden*, *yabancı sözcüklerden*, *sayılardan*, *tamlamalardan*, *m- li tekrarlardan oluşanlar* gibi alt başlıklarda ele almıştır. *Aralıklı ikilemeler* başlığının altında *bağlaçlı ve sorulu ikileme*, *ikileme*

etkisiyle üçleme, ayrı ikilemeler ve *sayı adlarından aralıklı ikilemeler*; *sözcük türü bakımından (adlardan, adıllardan, sıfatlardan, belirteçlerden, ulaçlardan, ünlemlerden, bağlaçlardan, eylemlerden ikilemeler)*; *kuruluş bakımından (yalın, yönelmeli çıkmalı, kalmalı, yüklemeli, araç durumlu, iyelikli ikilemeler; yapım ekleriyle kurulanlar, eylem kök ve gövdelerinden kurulanlar, yardımcı eylemlerle kurulanlar; görev bakımından (ikilemeden özne, nesne, tümleç, düz tümleç, dolaylı tümleç, yüklem); anlam bakımından (iki sözcüğü de anlamlı ikilemeler, anlamları yakın sözcüklerden kurulan ikilemeler, karşıt sözcüklerden kurulan ikilemeler, bir sözcüğü anlamlı ikincisi anlamsız sözcüklerden kurulan ikilemeler, iki sözcüğü de yarı anlamlı ikilemeler)* başlıklarıyla detaylı olarak ele almış ve irdelemiştir (Hatiboğlu 1971: 3-75). Hatiboğlu, yinelemeleri ise, anlamı zayıflatıcı bir unsur olarak kabul ettiğinden dolayı, konunun dışında tutmuştur.

K. Röhrborn, 1977 yılında *Uigurisches Wörterbuch* adlı eserinde ikileme (hendiadyoin) terimi yerine *worthäufung* "söz yığını" anlamına gelen adlandırmasını kullanmıştır. (Röhrborn 1977: 5-6).

Selda Güler, "A study on Turkish reduplications: Some observations on from and function at reduplication" adlı yüksek lisans tezinde Moravcsik'in yineleme (repetation) ve benzeri dilsel yapı olan ikilemenin (reduplication) Türkçede yeterince aydınlatılamadığını düşündüğünü aktarmaktadır. Moravcsik'e göre, Türkçede ikilemeler çokça kullanılmaktadır. Bunlar, anlamsal ve şekilsel açılardan görülebilir. Yinelemeler, özel bir anlam ifade ettikleri zaman, ikileme kapsamına alınabilir demektedir. *Köy köy olalı böyle şenlik görmedi. / Oy için köy köy dolaştı. / Kapı kapı değil ki. / Akşama kadar kapı kapı gezer.* Örneklerinde durumu izah etmeye çalışmıştır. Moravcsik'e göre 1. ve 3. cümlelerdeki *köy köy* ve *kapı kapı* yapıları ayrı bir anlam ifade etmeyip gerçekten belirli bir köyü ve kapıyı anlatır. Ancak, 2. ve 4. cümlelerdeki aynı yapılar belirli bir köy ve kapı değildir. Farklı köy ve kapıların gezildiği, dolaşıldığı anlaşılır (Güler,1978; 36-38).

Tahir Nejat Gencan, konu ile ilgili iki terimle karşımıza çıkmaktadır: *ikilemeler* ve *ikizlenmeler*. İkileme için, *"Anlatıma türlü duygusal ayırtılar katmak için kimi kez, sözcükler yinelenir."* İfadesini kullanmış ve isimlerin, sıfatların, zamirlerin, zarfların, yansımaların, fiillerin, ünlemlerin yinelendiğini söylemiştir. İkizlenmeler için, *"Söze çeşni biraz da genişlik katmak için birbiriyle ilgili*

sözcüklerin deyim biçiminde kalıplaşmasından oluşan öbekler." İfadesini kullanarak bu yapıların *söz bölükleri* bakımından da yapıları bakımından da türleri olduğunu belirtmiştir. Örneğin, *kurtla kuzu, inci ile mercan; iş güç, çift çubuk, soy sop, ev bark; açık saçık, anlı şanlı,...*vb. (Gencan 1979: 346).

O.Fikri Sertkaya, 1982 yılında TDAY Belletende çıkan *"Maitrisimit Nom Bitig"* adlı tanıtma yazısında, Avrupa dillerinde *"hendiadyoin"* teriminin kullanıldığını ifade ederek, Türk dilindeki farkına dikkat çeker: *"Avrupa dillerinde sadece "antonim" denilen, birbirini tamamlayan kelimeler hendiadyoin kabul edilmektedir. Örn: ana baba "ebeveyn" şekli. Buna karşılık "sinonim (kompositum)" denilen, aynı manada olan veya aynı manaya gelen iki ayrı kelime ile birbirinin karşılığı veya zıddı olan iki ayrı kelime, Avrupa dillerinde "hendiadyoin" olarak kabul edilmemektedir".* Türk dilindeki hendiadyoin anlayışını şöyle özetler: *"Mesela Türkçede "ikileme" şeklinde isimlendirebileceğimiz Eski Türkçe ög kaŋ (ana baba) "ebeveyn" antonimi ile, Türkçede "ikizleme" şeklinde isimlendirebileceğimiz ög ana (ana ana) "ana" sinonim (kompositum)u, bugüne kadar Türkçede hendiadyoin olarak kabul edilmiştir. Yani karı koca "evli çift", konargöçer "göçebe" vs. gibi "antonimler" ve yorgun argın, delik deşik, bitmek tükenmek vs. gibi "sinonim" (kompositum)lar ile birbirinin karşılığı veya zıddı olan gece gündüz "daima", var-yok -varı-yoğu- "eşyası" vs. gibi söyleyişler, Karl Foy'dan beri Türkçede hendiadyoin olarak tavsif edilmişlerdir."* (Sertkaya 1982: 265).

Kaya Bilgegil, 1982 yılında yayınladığı *Türk Dilbilgisi* adlı gramer eserinde ikileme konusuna az da olsa değinmiştir. İkileme terimi yerine *ikizleme* terimini kullanmayı tercih eden Bilgegil, ikilemeler için tespit ettiği özellikleri beşe ayırmıştır: *1.Aynı kelimenin tekrarıyla kurulanlar, 2.Zıt anlamlı kelimelerle kurulanlar, 3.Eş anlamlı kelimelerle, 4.Anlamları ilgili kelimelerin bir araya getirilmesiyle oluşanlar, 5.Bir kelime ve mühmelattan bir lafızla kurulanlar: yol mol, deli dolu, kap kacak...vb.* (Bilgegil 1982: 162).

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde ikileme terimi yerine tekrarlar terimini tercih etmiştir. Tekrarların aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime grupları olduğunu ve bu yapıların başlıca kuvvetlendirme, çokluk, devamlılık işlevleri olduğunu ifade etmiştir. Ergin, daha sonra *tekrarları aynen tekrarlar, eş manalı tekrarlar, zıt manalı tekrarlar, ilaveli tekrarlar* olarak

dört alt başlıkta vermiştir. Bunlardan *ilaveli tekrarlar* bölümünde *m-li tekrarlar* ve *pekiştirmeli sıfatlar*a da değinmiştir. (Ergin 2009: 377-379)

Doğan Aksan'ın ilk baskısını 1987 yılında yaptığı *Türkçenin Gücü (Türk Dilinin Zenginliklerine Tanıklar)* adlı eserinde ikilemelere ayrı bir başlık olarak rastlıyoruz. Aksan, eserin *Türkçenin Kavramlar Dünyası* alt başlığında *ikilemeler* adıyla bir bölüm ayırır. Burada, Türkçenin en eski ürünlerinden beri görülen ve bu gün de güçlü bir eğilim olarak beliren bir özellik, anlatımda çeşitli ikilemeler başvurulmaktadır der. İkilemeleri üç alt başlığa ayırır ve örneklerle açıklamaya çalışır (Aksan 2008: 65-69). Ayrıca, Doğan Aksan, 2002 yılında yayınladığı *Ana Dilimizin Söz Denizinde (Sözcükler, ikilemeler, deyimler, atasözleri, terimler üzerinde geçmişe de uzanan açıklamalar)* başlığına sahip olan eserinde ikilemelere ayrı bir bölüm ayırmıştır. Aksan, bu eserinin *İkilemeler* bölümünde *Türkçede İkilemeler* alt başlığında ilk olarak Orhun Yazıtlarında geçen ikileme örneklerini verdikten sonra Uygur, Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerine ait ikileme örneklerini sıralayarak *Türkiye Türkçesinde İkilemeler* başlığına geçer ve ardından *Anadolu Ağızlarında İkilemeler*i verip bu başlıkları da örneklerle açılayarak ikileme bölümünü tamamlar. (Aksan 2002: 81-91).

Ömer Demircan, 1987 yılında *"Emphatic reduplications in Turkish"* adlı makalesinde ikilemeler içi şu tasnifi yapmıştır: *Tam ikilemeler: sarı sarı; m-li ikilemeler: sarı marı; Pekiştirmeli ikilemeler: SAP-sarı.* Demircan, "*Türkçenin Sesdizimi*" adlı eserinde ise, ikilemeyi şöyle tanımlar: *"Bir dil biriminin ard arda, uygun bir vurgulama ile yinelenmesine ikileme (reduplication) denir. Bu işlem her düzeyden birime uygulanır*" (Demircan 1996: 95). Tanımın ardından ikilemeleri şu şekilde bölümlere ayırmıştır: *Sesbirim ikilemesi (gemination=ünsüz ikizleşmesi); Hece ikilemesi; m'li ikileme (yalan malan, yok mok, hık mık).* Sesbirim ikilemesi kısmında kelimelerde ikiz ünsüz bulunmasının nedenleri açıklamaya çalışmış ve bu ikilemelere örnek göstermiştir: (*a**nn**e, e**ll**i*). Burada berkitme amacıyla yapılan sesbirimsel uzatmaya da örnekler verilmiştir: ***a**.man>**am**.man, **ya**.şa>**yaş**.şa; a.şa.ğı.lık>**aşş**.şağ.'lık, yan.dım>ya**nnn**.'dım!* Hecesel İkilemede, *Niteliğin Pekiştirilmesi* başlığı altında pekiştirmenin anlamı ve çeşitli pekiştirme örnekleriyle pekiştirme kurallarını vermeye çalışmıştır: *"Pekiştirme, anlatımda niteleyici ögenin taşıdığı anlamın yoğunlaştırılmasıdır*" der ve örnekleri sıralar: ***a**.'cı>'**ap**.acı,*

***ka**.'ra>**kap**.kara,* ***sı**.'cak>**sım**.sıcak,* ***ma**:.'vi>**mas**.ma:vi,* ***çıp**.'lak>'**çır**.çıplak/**çı'rıl**.çıplak* (Demircan 1996: 98). Tanım ve bölümlere ait örneklerin ardından *pekiştirmede kullanılan kapatıcı ünsüzün seçimini düzenleyen kurallar* üzerinde durmuştur. Demircan, çalışmalarında ses ikilemelerini ele almıştır ve onun bu tarzı genel ikileme yaklaşımlarından çok farklılık göstermektedir.

1988 yılında D.F. Pataçakova, *Xakas Tilinin Orfografiyazı* adlı çalışmasında "*Birleşik kelime olan bu sözlerin* (ikilemelerin) *arasında ilgi, denklik olursa, bu sözler birbirinden ayrılmazlar, birbirlerine soru soramazlar (birbirine cevap veremezler). Bu yüzden birleşik sözlere* ***xos xadıl sös*** *denilir.* ***Xos xadıl sös*** *olan bu sözlerin arasına işaret konur: çir-suğ, ib-çurt, ĭce-baba, pala-parxa, ileg-çobağ, pola-pola, kĭre-sığa, pasxa-pasxa*, vb. *Herhangi bir kavramı ifade ederek, bir arada kullanılan, morfolojik bakımdan (herhangi bir ekle) birleştirilmeden ayrı yazılarak oluşturulan bu birleşik sözlere,* ***olañay xadıl sös*** *denir.* ***Olanay xadıl sös'****ün her kelimesi ayrı ayrı yazılır*: *çalğıs azax çol, timĭr çolcılar, kĭrĭs-sığıstar, xıyın-xayın, ırax-uzax, vb.* (Patacakova 1988: 27) *Bazı birleşik sözler, iki kelimeden oluşur ve ayrı ayrı yazılarak aralarına işaret konur: maymax-azax, olğan-uzax, çoox-çaax, anda-mında, pala-parxa, çörĭp-çörĭp, vb.* (Patacakova 1988: 84)

Kurtuluş Öztopçu, 1992 yılında *Uygur Atasozleri ve Deyimleri* adlı eserinde ikilemelere dair şu yorumu getirir: *"Uygur atasözlerinde çok göze çarpan bir özelliğe burada kısaca değinmek istiyoruz; atasözlerinin pek çoğu ikili anlamlar üzerine kurulmuştur. Bunlar bazen anlamca zıt kelimeler (yahşi-yaman, çapa-vapa), bazen de birbiriyle ilgili olan kelimelerdir (here-hesel, gül-tiken)."* (Öztopçu 1992: 38-39).

Mehmet Hengirmen, 1995 yılındaki çalışmasında ikilemenin tanımını vermiş ve ikilemelerde kelimelerin dizilişi üzerine değinmiştir. Dizilişi, *az heceliden, çok hecelilerin önce gelmesi, ünlü ile başlayanın önce gelmesi, a ünlüsü ile başlayanların önce gelmesi* olmak üzere üçe ayırır. Sayılardan ve tamlamalardan meydana gelen ikilemeler için, ayrı başlık atmış ve ses benzerlikleri üzerinde de durmuştur. Araştırmacı çalışmasında, ünlü uyumlarına da dikkat etmiştir. Çalışmasında m-'li ikilemeler ve ikinci kelimesi b- veya p- ile başlayan ikilemelere yer ayırmıştır. Sözcük türleri açısından ikilemeleri ele alan Hengirmen, deyimler ve

atasözlerinin bazılarında kullanılan ikilemeleri de tespit etmeye çalışmıştır (Hengirmen 2002).

Hamza Zülfikar, 1995 yılında yayınladığı *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler* adlı eserinde ikileme için, *"İkileme, sürekliliği anlatmak, anlamı pekiştirip zenginleştirmek, söyleyişe ahenk katmak, ses ve söz benzerliği sağlayarak tabii sese daha çok yaklaşmak, iki kelimeyle bir kavramı adlandırmak, ortaklaşa yeni bir anlam elde etmek amacıyla birincil ya da ikincil biçimlerin tekrarlanması olarak tanımlanabilir."*şeklinde bir tanım getirmiştir (Zülfikar 1995: 161).

Talat Tekin, *Orhon Yazıtları- Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk* adlı çalışmasının giriş kısmında *ikilemeler* başlığı altında şu bilgileri verir: *"Orhon yazıtları dilinde (ve genellikle Eski Türkçede) anlatımı güçlü ve etkili kılan, güzelleştiren öğelerin basında eş, yakın ya da karşıt anlamlı ikilemeler, onların sıkça kullanımı gelir. Türkçenin bu en eski döneminde de ikilemeler bakımından gerçekten çok zengindir ve bunların çoğunda da ses tekrarı, yani alliteration vardır."* Bu açıklamanın ardından yazıtlardaki ikilemelerden örnekleri sıralamış ve *"Yazıtlarda eylem ikilemeleri de az değildir."* diyerek de eylem ikilemelerine dikkat çekmiştir (Tekin 1995: 15-17).

Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi* adlı eserinde ikilemeyi *"Bir sözcük, sözün hem anlam hem de ezgi gücünü arttırmak amacıyla, çeşitli biçimlerde yinelenir. Ya da aynı amaçla, sesleri birbirini andıran hatta anlamca karşıt olan sözcükler birlikte kullanılır. Türkçede buna ikileme denir"* diyerek ifade etmiş ve ikileme olarak kabul ettiği yapıları, kelime ve ses yapıları bakımından incelemeye çalışmıştır (Koç 1996: 500-506).

Deniz Abik, 1999 yılında *(isim1+lI / +lU) (isim2+lI / lU) kuruluşundaki ikilemeler'*i incelediği çalışmasında, ikilemeyi meydana getiren sözcüklerin birbiri arasındaki anlam ilişkisini ele almış ve karşıt anlamlı ikilemelerin *(altlı üstlü, aşağılı yukarılı, dipli doruklu, geceli gündüzlü, girintili çıkıntılı) birliktelik, ikisi bir aradalık, bütünlük anlamını taşıdığı; bazı anlam ilgisi, anlam yakınlığı bulunan ikililerin (babalı kızlı, dağlı bağlı, dallı güllü, etli butlu) de bir aradalık, birliktelik anlamı taşıdığı; fakat eşanlamlı birliklerde (akıllı uslu, dipli köklü, evli barklı, gizli saklı, güçlü kuvvetli, şanlı şöhretli) bu anlamın görülmediği, onlarda hendiadyoin "iki yoluyla bir" ifadesinin sezildiği; aynı değerin, iki yoluyla bir, birinci kelimeye*

sesçe benzer bir ses birliği ile birinci kelimenin tekrarı gibi görünenler durumunda olan birlikler için de geçerli olduğu ifadelerini söylemiştir (Abik 1999: 6).

Tuncer Gülensoy, 2000 yılında *Türkçe El Kitabı* adlı eserinde ikilemelere dair şu hususlara değinmiştir: *"ikileme, bir kelimenin tekrarlanması, anlatımları yakın ya da karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılmasıdır. İkilemeler ayrı yazılır."*(Gülensoy 2000: 339).

K. Grönbech, 2000 yılındaki *Türkçenin Yapısı* adlı eserinde *sıralamalar* başlığıyla, bir takım araştırmacıların *hendiadyoin* dediği yapıları ele almıştır. Çalışmada Eski Türkçe örneklere yer verilmiştir. Grönbech'e göre, Türkçe aslen sıralayıcı bağlama edatlarına sahip olmadığından dolayı tek tek unsurlar birbiri arkasına geldiğini söyler. Grönbech, sıralamalara dair şu özelliklere değinmiştir: *Sıralama rastgele birçok adı kapsar; iki ad ikilemeli olarak zıt anlamlılardan oluşabileceği gibi, iki zıddın birbirine bağlanıp tek bir kavramı ifade ettiği durumlar da vardır (yer sub gibi) . Sıralamaların çekilmiş halleri de vardır. Kitabelerde sıralamanın her iki unsuru da çekime girer (yurtda yolta , ebîn barkîn)* Ancak, iki ögenin yan yana gelip bir tek birlik teşkil ettiği ve bir grup oluşturduğu yapılar da bulunmaktadır. Bu durumda sadece son unsurun çekileceğini söyler: *begli bodunlıġ, ḳanım élime* gibi örnekleri vererek şu bilgileri ekler: *"Çok genel olarak bütün unsurlar çekimli ise, dikkat daha ziyade tek tek unsurlara yönelir; sadece son unsur çekim eki alırsa, sıralama bir bütün olarak anlaşılır. O halde öginge ḳangınga "annesine ve babasına", ögi ḳangınga "ana babasına", ögli ḳanglıḳa "hem annesine hem babasına, sadece annesine değil, babasına da". Burada sağlam bağlantılar, bilhassa ikilemeli bir anlam söz konusudur."* (Grönbech 2000: 101-102).

Şinasi Tekin'in 2001 yılında yayınlanan *İştikakçının Köşesi* adlı eserinde Uygurca hendiadyoinlerle ilgili verdiği bilgiler de ilgi çekicidir. *"Uygurcada ikilemelerden çok bir şey yoktur. Bunların hikmet-i vücudu, birinin diğerini izah etmesi, belirlemesi yani manasını açıklığa kavuşturmasıdır. Bu işi de, bazı istisnalar dışında hemen daima ikinci kelime görür. Öyleyse bundan şu çıkacak: İkilemelerde birinci kelime şu veya bu sebepten ötürü yadırganmaktadır. Bu yadırganmanın muhtelif sebepleri vardır: 1. Kelime yabancı bir dilden alınmıştır ve henüz dilin öz malı olmamıştır, yani kelime henüz herkes tarafından anlaşılır bir duruma gelmemiştir, 2. Kelime Türkçe asıllıdır ama bağlı bulunduğu kelime ailesinden ayrı*

*düşmüştür, dolayısıyla manası bulanıklaşmıştır; semantik saydamlığı kaybolmuştur veyahut da 3. iştikakı yenidir, dolayısıyla üstlendiği yeni mana henüz yaygınlaşmamıştır. Bu durumlardan birinde, açıklanması gereken kelimenin yanına bir başka kelime yerleştirilir: nom törü 'nom' *yani 'törü'; çakir tilgen 'çakir' *yani 'tilgen'(tekerlek) gibi…. Biraz daha bize yakın olan, bize daha munis gelen Türkçeden misal verelim: pencik ya'ni bişdebir bir, mavlā ya'ni azād ḳılan, Çalap ya'ni azād ḳılan, kāfir ili dārü'l-harb. Anadolu Türkçesi yazı dilinin oluşum devrine ait olan metinlerden seçtiğim bu misaller 'ikilemelerin', 'eş anlamlı' kelimelerin Anadolu Türkçesi yazı dilinde nasıl teşekkül etmiş olabileceği konusunda bir fikir verebilir"*. Ş.Tekin, ikilemelerin, Uygur Türkçesinde yaylak ve kışlak hayatından yerleşik hayata geçen Uygurların, yeni karşılaştıkları şehir medeniyetini ve kültürünü dillerinde ifade edebilmeleri için uzun bir zaman sözlü eğitimden geçmeleri sayesinde meydana geldiğini düşünür ve ikilemeler için de varsayıma dayandırdığı şu şekilde bir formül geliştirir: *"xyz yani abc demektir". Bu ifade formülünde hep tekrar edilen '....yani ....demektir' kelimeleri bir zamandan sonra gereksiz sayılmış ve vaizler herhalde bilinmeyen xyz'yi söyler söylemez hemen ardından abc'yi yapıştırmışlardır. Ve sonunda xyz+abc gibi kompozisyonlar türemiştir* (Ş.Tekin 2001: 106-107).

Neşe Atabay, Sevgi Özel ve İbrahim Kutluk'un birlikte çıkardıkları *Sözcük Türleri* adlı eserde ikilemeyi, adlar ve sıfatlar bölümlerinde ayrı ayrı ele almışlardır. İkilemeli Ad (Yinelemeli Ad) başlığı altında şunları ifade etmişlerdir: *"Türkçede, kimi sözcükler yan yana getirilerek, yinelenerek türlü anlamlara gelen öbekler oluşturulur. Bu tür kuruluşlar türlü yollarla sağlanır. Böylece anlatım gücü çoğaltılmış olur"*. Bu ifadelerin ardından *bağ bağçe, dağ bayır, yağmur çamur, alışveriş, kalem kağıt… vb.* örneklerini vermişlerdir. İkilemelerin *Sıfat Olarak Kullanılması* başlığında *"İkilemeler aynı sözcüğün, yakın anlamlı, anlamları ayrı ya da sesleri birbirine benzeyen sözcüklerin yinelenmesiyle oluşurlar"* denilmiştir. (Atabay 2003: 51-79)

Mustafa Özkan, *"Deyimleşmiş İkilemeler"* adlı bildirisinde ikilemelerle ilgili şunları dile getirmiştir: *"Dilimizde kelime bilimi ve anlam bilimi açısından önemli anlatım özelliği gösteren öbekleşmelerden birini de ikilemeler oluşturmaktadır. Yunanca hendiadyoin terimiyle adlandırılan bu kuruluşun Türkçede çok zengin*

örnekleri bulunmaktadır. İkileme (reduplication), anlamı güçlendirmek, ifade gücünü arttırmak, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesiyle oluşan kelime grubudur" (Özkan 2004: 231).

H.G. Müller, 2004 yılında yayınladığı *Reduplikationen im Türkischen-Morphonologische Untersuchungen* adlı eserinde Türkçedeki ikilemeleri şekil, anlam ve sözcük türü bakımından incelemiş ve şu başlıklar altında örnekleri sıralamıştır: *Hece ikilemesi: baba, barbar; eylem kökü ikilemesi: geniş zaman olumlu ve olumsuz şekilleri: bitir-ir bitir-mez; sözcük ikilemesi: 1. sözcük+ sözcük: zaman zaman; 2. sözcük-be-sözcük: anbe-an; Parça ikilemesi: ap-acı, ap-ansız, bam-başka; Kelime kısımlarının ikilenmesi: vakit nakit-tir, Arapça Rapça-dır; Tek ses benzerliğiyle oluşanlar: kol kanat (olmak); m-li ikilemeler: hasta masta.* Eserin, *Sentaktik bakımdan ikilemeler bölümünde yemek yemek, tane tane, bir bir, gelir gelmez, geldi geleli* gibi örneklerine yer verilmiştir. Semantik bölümünde ikilemeler *eş anlamlılar: doğru dürüst*, *aralarında çok benzerlik olan yakın anlamlılar: bağ bağçe, aralarında az benzerlik olan yakın anlamlılar: kazma kürek, karşıt anlamlılar, ilk iki sesi benzer olan yakın anlamlılar: **kış kı**yamet* olmak üzere bölümlenmiştir. İkilemeler sözcük türü bakımından ise *adlardan: dem-a-dem, tarla marla; sıfat/zarflardan: sıkı fıkı, çabuk çabuk; eylem/ulaç/ortaçlardan: koştu koş-tu, yandı yan-alı, gül-e gül-e, gel-ir gel-mez, bak-ıp bak-ıp; sayı adlarından; bir bir (saymak), ikişer ikişer (vermek); zamir ve belirsizlik edatından: ben-ben-ci, bir(i)-bir; ünlemlerden: hayhay!, haydi haydi!; yansımalardan: mışıl mışıl, gur gur* şeklinde tasnif edilmiştir. *İkileme gruplaması* başlığında *hece ikilemesi* alt başlığı ile örnekler verilmiştir: *ba-ba, bi-bi, ci-ci, de-de yabancı dillerden gelen kelimelerde hece ikilemesi* alt başlığında: *bar-bar, ber-ber*; *yansıma sözcüklerden oluşan ve nesnelere ad olan sözcüklerden oluşanlar*: *cırcır, çıt-çıt*; *ünlem ve hayvan sesleri*: *cik-cik, hav-hav*; *ikinci sözcüğü bir ünlü alanlar: cim-cime, gar-gara* örneklerini vermiştir. Müller, *fiillerden oluşan ikilemelere: gel-ir gel-mez, git-gid-e, bakıp bak-ıp, ye-mek ye-mek,* örrneklerini vermiştir. *Adlarla oluşturulan ikilemelere: Mehmet! Mehmet!, parça parça, tane tane, an-be-an; sıfat ve zarflarla oluşturulan ikilemelere: acele acele, ayrı ayrı, çabuk çabuk, yeşil yeşil; çekimli fiillerden kurulanlara: ağla-dım ağla-dım, mI, ve, dA ile oluşturulanlara da akıllı mı akıllı, günlerce ve günlerce, coştu da coştu, zarflardan deyimleşenlere: baştan başa, körü körüne; sözcükler arasında iç türeme*

*olanlara: baş-a-baş, reng-a-renk; bir edatı, zamir, sayılar, soru sözcükleri başlığı altında ben-ben-ci, beş on, birdenbire, falan filan, ikişer ikişer, kendi kendine, ne….. ne, şu bu; ikinci sözcüğü yönelme durumu ekini alan sıfat ve adlara: başbaş-a, elel-e, soluk soluğ-a, yanyan-a (Müler, 2004; 16-60); pekiştirme sıfatlarından ikilemelere de bütün> bü+**s**-bütün, yeni> ye+**p**-yeni, başka> ba+**m**-başka, toparlak> to+**s**-toparlak* şeklinde örnekler vermiştir. (Müler 2004: 16-80).

Eva Nagy Kincses, *"İki taşla bir kuş… Çağatayca Hendiadyoin"* adlı makalesinde *hendiadyoin* terimini kullanmayı tercih etmiş ve onu üslup özelliğine ait olan bir kavram olarak ele almıştır. Araştırmacı, Türkçe dilcilik literatüründe *hendiadyoin*in teriminin anlamını, klasik anlamıyla tam olarak karşılanmadığını belirterek kendi tanımını vermiştir: *"Ben iki ya da üç tane değişik ses düzenine sahip sözcüğün tek bir kavramı anlattığı bileşik deyimlere hendiadyoin diyorum*". Kincses, bu tanımın peşine hendiadyoinleri sözcük türü, semantik/etimolojik ve yapısal bakış açısına göre sınıflamaya tabi tutarak değerlendirmiştir. Sözcük türü açısından eylemsel (*ösdi ulgaydı*) ve ad türünden hendiadyoin olarak alt bölümlere ayırmıştır. Semantik/etimolojik bölümünde ögelerin anlamının hendiadyoinin anlamını üzerinde nasıl etki bıraktığına değinmiştir. Yapıya/kuruluşa ilişkin gözlemler başlığı altında hendiadyoinlerin, Çağatay Türkçesinde kalıplaşmış bir yapıya sahip olmadığını, tersine çevrilmiş şekilde de olabildiğini ifade etmiştir: *yahşı lāyıq/lāyıq yahşı vb.* (Kincses 2004: 1126-1130).

Karatayeva, 2004 yılında ikilemelerin yapısındaki yabancı unsurları incelediği *"İkilemelerin yapısındaki Çince ve Sanskritçe elementler (Eski Türkçe Sözlük ve Kırgız Dili materyallerinde)"* adlı makale çalışmasında ikileme terimiyle hendiadyoin örneklerini vermiştir. Araştırmadaki örneklerde ikileme parçalarının bir kural olarak birinci ya da ikinci kısmı Çince unsurlardan oluşmuştur. Yazının devamında konuyla dair şu ifadeler bulunmaktadır: *"Her iki kısmı da alıntı olan birleşmeler yoktur. Eski Türk yazılı abidelerinde birinci kısmı Çince unsurdan oluşan birleşmeler miktar olarak daha fazladır. Eski Türkçe Sözlükte Sanskritçe unsurlara, Uygur yazısı ile Budizm hakkında yazılan metinlerde rastlanır. Kısımları Sanskritçe unsurlardan oluşan ikilemeler sayı olarak fazladırlar. Bir kural olarak, bu ikilemelerin birinci ya da ikinci kısmı Türkçe unsurlar, daha açık bir ifadeyle, Türk dilindeki eş değerleri ile birlikte yan yana kullanılmışlardır. Bize göre, bu birleşimler*

yabancı bir dilden giren bir sözü açıklamak, belirtmek için oluşturulmuştur. Ancak bu ikilemeler sadece yazılı dilde kullanılmışlar, geniş halk kitlelerine yayılamamışlardı." Karatayeva'nın yazısında verdiği örnekler: Eski Türkçe + Çince: *bütün çın* "güvenilir", *yoğrı çanaḳ* "çanak, fincan", *otaçı baḳşı* "hekim"; Eski Türkçe + Sanskritçe: *muyan edgü* "iyilik, iyi iş", *ḳut buyan* "kut, baht, başarı" şeklindedir (Karatayeva 2004: 92-94).

M. Dursun Erdem, 2005 yılında *"Harezm Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine"* adlı makalesinde *ikileme* ve *yineleme* terimlerinin birbirine karıştırıldığını ve bunların ayrılmasının gerekliliğinden bahseder. Erdem'e göre ikilemenin tanımında bazı hususlara dikkat edilmelidir: *"İki kelime aynı anlamı ifade eder hale gelir. İkilemenin oluşumu çoğu zaman asırlarca sürebilmektedir. Özellikle din ve kültür değişimi ikilemelerin oluşumu için uygun zemini hazırlar. İkilemelerde her iki kelime de aynı eki alır. İkilemelerin içindeki her bir kelime, cümle içinde görev yönünden aynı işlevi yüklenir. İkilemeler tam anlamıyla bir dil olgusudur ve oluşumunun esasını Türk dilinin yapısından almaktadır. Sözlük yazılırken madde başı olabilecek nitelik taşırlar."*. Erdem, daha sonra *kapkara, sapsarıg* benzeri gramer yapılarının ikileme değil de pekiştirme amacıyla oluşturulmuş *yinelemeler* olabileceğini söylemiştir. *"Bu yapılar iki kelimenin birleşmesiyle değil, içeriklerini vurgulamak amacıyla morfolojik bir işlem sonucu ortaya çıkmışlardır. Burada iki unsur değil, ünlüleriyle ünsüzlerinin bir kısmı tekrar edilen bir tek unsur vardır. Bu yapılara morfolojik açıdan bakılmalıdır"* der. (Erdem, 2005; 190). Erdem, *nokta nokta, para para* benzeri aynı sözcüğün tekrarıyla oluşmuş yapıları ikileme değil, *yineleme* kapsamında değerlendirmiştir. Erdem, *[Kelime + ayrılma hali (+) kelime + yönelme hali] formundaki kündin künge, yıldın yılka* benzeri yapıların da ikileme ve yineleme olamayacağını belirtip bunun sebebinin, ikileme ve yinelemelerde iki unsurun da sözdizimi açısından aynı olması ve aynı ögeyi temsil etmesi gerektiğine değinmiştir. (Erdem 2005: 190).

Leyla Karahan, 2005 yılında yayınladığı *Türkçede Söz Dizimi* adlı eserinde ikilemeleri *Tekrar Grubu* olarak tanımlayarak özelliklerini şöyle sıralamıştır: *"Bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur". Eğri büğrü, çoluk çocuk, er geç, senli benli… vb.*

a. Grupta yer alan kelimeler arasında hem sekil, hem de anlam ilişkisi vardır.

b. Tekrarlar, anlamı kuvvetlendirir; nesne ve harekete çokluk, süreklilik ve beraberlik anlamı kazandırır.

c. Bağlama ve çekim edatları dışında bütün kelimelerle tekrara grubu kurulabilir. Ünlemler tekrara elverişli kelimelerdir.

c. Grubu meydana getiren unsurlar çekim eki taşıyabilir.

d. Grup içindeki kelimeler, es görevlidir. Genellikle kelimeler arasında belirli bir ses düzeni bulunur. Bundan dolayı, tekrar gruplarının birçoğunda unsurların yeri değiştirilemez.

e. Grupta yer alan kelimelerden biri, zaman içinde tek basına kullanımdan düşmüş olabilir.

f. Tekrar grupları, söz dizimi içinde isim, sıfat, zarf ve fiil görevi yapar.

g. Bu grupta her unsur kendi vurgusunu taşır. Kelimeler arasına virgül konmaz. (Karahan 2005: 60-62).

Musa Duman, 2006 yılında "İkilemelerin Oluşum Süreçleri ve "yalnız başına" Örneği Üzerine" adlı bildirisinde önceki ikileme çalışmalarında tanımlamanın işlev göz önüne alınarak yapıldığını belirterek ikilemelerde iki yapı özelliğinin öne çıktığına değinmekte, bu yapı özelliklerinin örneklerini tasnifte kullanılacak esas kıstas olarak alınması gerektiğini ifade eder: *İki anlamlı kelimenin türlü şekillerde yan yana gelerek oluşturduğu gruplar. Bu yapılarda temel, anlamlı iki (veya daha fazla) kelimeyle kuruludur: koşa koşa (git-), çoluk çocuk vb. Bir kelimeye çeşitli ses ilavesiyle oluşturulan şekiller. Bu yapılarda esas tek bir kelimedir: kaskatı kalem malem vb.* Bu iki türden ilkinin *ikileme*, ikincisinin *yineleme* terimiyle karşılanırsa konunun yapı özelliğine göre adlandırılacağına vurgu yapmıştır. *İkileme* teriminin *tekrar* sözcüğünü de karşıladığını ifade eden araştırmacı, *yineleme*nin ise, kimi zaman ikilemenin bir alt başlığı olarak, kimi zaman da pekiştirme (sıfatlar) olarak adlandırılan yapılar için kullanıldığına da dikkat çekmiştir (Duman 2006: 4).

İkilemeler için bu güne değin yapılan çalışmaları ve değerlendirmeleri vermeye çalıştık. İkilemler için bir de başka dilleri de ele alan bir çalışmadan bahsederek ikilemelerin diğer dillerdeki durumuna da en azından bir değinmek istiyoruz. Carl Rubino *"Reduplication: Form, Function, and Distribution"* adlı incelemesinde, ikilemeyi ikiye ayırmıştır: Tam İkileme (Full Reduplication) ve

Parçalı İkileme (Partiall Reduplication). Tam ikilemeler, kelimenin tamamının tekrarıyla oluşur: Tausung (Austronesion, Philippines) dilinde tam kelimelerin tekrarları *dayang* "madam"> *dayangdayang* "prenses"; *laway* "tükürük">laway-laway "kara salyangozu" şeklindeki kullanımlarıyla anlam farkı oluşturur. Parçalı ikilemelerin ise farklı şekilleri vardır. Pangasinan dilinde (Austronesian, Philippines) ikileme çoğul isimler yapar. toó "insan">totóo "insanlar"; amígo "arkadaş">amimígo" arkadaşlar", báley "kasaba", balbáley "kasabalar" İlicano dilinde (Austronesion, Philippines) ikilemeler:

Ubíng "çocuk" > ubbing "çocuklar"

ka-ili-án "şehirli" > kakailián "şehirliler"

dakkél "büyük" > dakdakkél "daha büyük"

agtilmón "yutmak" > ag-tilmotilmón "tekrar tekrar yutmak"

rúpa "yüz" > rupanrúpa "yüz yüze".

İkilemenin dağılımı bölümünde aşağıdaki dillerden örnekler verir:

Majang (Nilo, Sahara, Ethiopia; Unseth 1991: 244) dilinde karşılıklılık ilgisi kuruyor.

tim "kavga > ti-timiikong "birbiriyle kavga etme"

jok "yara" > jo-jokiilong "birbirini yaralama"

kong "yardım" > ko-koniikong "birbirine yardım etme"

Somali (Cushitic; Saeed 1999: 48-49)'de çoğul ve yoğunluk ifade eder.

rìıx "itme" > riixrìix "etrafında dönme"

dhaqáaq "hareket" > dhaqdhaqáaq "ileri geri hareket etme"

Amharic (Semitic, Ethiopia; Zeslau 2000: 41) dilinde çoğulluk ifade eder.

gidär "buzağı" > gidadär "danalar"

doro "tavuk"> dororät "tavuklar"

woyzäro "bayan" > woyzazär "bayanlar"

Jamaikan Creol English (Bailey 1966: 16)

taak "konuşmaké > taak-taak "sürekli konuşmalar", likl "az" likl-likl "azar azar"

Sorani Kurdish (İranian, Irak; McCanus 1958: 82)

péc curve > pecpéc "zigzag"

däm "zaman" > däm däm "zamandan zamana"

Tajik (Iranian; Tajikistan; Rastorgueva 1963: 25-61)

noz “işve, cilve; işvebazlık” > nozunuz “saçma arzu, kapris”

mayda “küçük” >mayda-chuyda”, çeşitli küçük şeyler”

non “ekmek” > non- pon “yiyecek ve benzeri şeyler”

Punjabi (Indo- Arian, India; Bhatia 1993)

xushii “mutluluk” > xushii xushii “mutlu bir şekilde”

nikka “küçük” > nikka nikka “çok küçük”

paaNii “su” > paaNii vaaNii “su ve benzeri şeyler” (Rubino 2005: 11-29).

İkilemeler konusunda özellikle son yıllarda giderek artmış ve ikileme konusunda çalışma yapmış daha birçok araştırmacı vardır. Bunlar, makale ve bildiri olarak: Ercan Alkaya, Mehmet Kara, Mehmet Yastı, Zuhal Kargı Ölmez, Mehmet Ölmez, Fatma Sibel Bayraktar, Kaya Türkay, Gülsel Sev, Kerime Üstünova, Tahsin Aktaş, Erhan Aydın, Sevgi Öztürk, İsmail Ulutaş, Funda Toprak; yüksek lisans ve doktora tezi olarak: Serkan Şen, Nimet Ceylan, Meltem Can, Selda Güler, Yasemin Çürük ikilemeleri çeşitli lehçelerde, eserlerde farklı bakış açılarıyla ele almışlardır.

Çalışmada Uygulanan Yöntem

“*Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkilemeler*” adlı çalışmamızda öncelikli olarak ikilemelerle ilgili bu güne kadar verilmiş çalışmaları inceledik. İkileme kavramı için verilen terimleri ele aldık. Türk dilinde kalıp ifadeler ve kullanımını değerlendirmeye çalıştık. İkilemenin de bir kalıp ifade olduğunu açıkladık. Daha sonra ikileme için bu güne kadar kullanılan terimleri teker teker açıkladıktan ve yapılan çalışmalar hakkında bilgi verdikten sonra konumuz olan iştikaklı ikileme türünün tanımını yapmaya çalıştık. İştikaklı ikilemenin diğer ikileme türleriyle olan benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya çıkarmaya çalıştık.

Türk dilinde ve lehçelerinde ikilemenin yaygınlığı üzerinde durduktan sonra neden Uygur Türkçesi döneminde bu yapının diğer dönemlere oranla daha yaygın olduğunu ifade etmek istedik. Uygur döneminde ikilemelerin durumunu bu güne

kadar yapılmış olan çalışmalardan ve kendi tespitlerimizden yola çıkarak anlam, köken ve kuruluşları bakımından inceledik.

İkilemeler için yukarıda birçok araştırmacı kendince bir tasnif denemesinde bulunmuştur. Biz çalışmamızda ikilemeleri daha geniş bir tasnif olan anlam, köken ve kuruluş bakımından üç başlık altında ele almayı uygun gördük. İştikaklı ikilemeler için de bu sınıflamadaki başlıklardan hangilerinin özelliklerini gösterdiğini, hangilerinin içinde yer almadığına değindik. Aşağıda verdiğimiz listedeki eserleri tarayıp örnekleri tespit ettik. Eserimizin üçüncü bölümünde tanıkladığımız iştikaklı ikileme örneklerini alfabetik sıraya göre ve eserde geçtiği cümle ile beraber, Türkiye Türkçesine aktararak, verdik. Daha sonra çalışmamızdan çıkan sonuçları ifade edip iştikaklı ikilemeler için bir de dizin hazırladık.

Çalışmada taranan eserler

İştikaklı ikilemelerin Uygur Türkçesi dönemindeki durumunu görmek için, Eski Uygur Türkçesi dönemine ait olduğu daha önceki muhtelif çalışmalar tarafından tespit edilmiş olan eserlerden bir liste oluşturup bu eserleri taradık. Bu eserler: Orhun Abideleri, Altun Yaruk, Maytrisimit Nom Bitig, Üç İtigsizler, Kalyanam Kara Papam Kara Jatakası, Türkische Turfan-Texte I-X, Uigurica I-IV, Manicheische-türkisch Texte adlı eserler ve konu ile ilgili yapılmış tezler ve yazılmış makalelerdir.

BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKLERİ TARİHİ VE EDEBİYATI

1. Uygur Türkleri Tarihi

Uygur adından, Türk kaynaklarında ilk defa 716 yılındaki olaylar sebebi ile Orhun yazıtlarında bahsedilmiştir. Orhun Yazıtlarında Uygurlarla ilgili, Uygur İlteberinin adı geçmektedir. Uygurlar kendi siyasi yapılarının oluşumuna kadar, yani 745 yılına kadar diğer Türk boylarının arasında yaşamışlardır. VI. yüzyılda Tieh-le (Tölis/Tölös) birliğinin içinde yer aldığı bilinen Uygurlar, Kao-chü/Kao-che "yüksek arabalılar" adı ile anılmışlardır. Kao-chü/Kao-che "yüksek arabalılar" Oğuz Kağan Destanında tekerleği bularak arabayı meydana getirdiklerinden dolayı, "Kaŋlı" adını alan Türklerin, Çinliler tarafından bilinen adıdır. Çin kaynakları, kuzeylerinde yaşayan Türklerin, kendilerine Tieh-le dediklerinden bahseder. Tieh-le ismi bizde, yani Kök Türk bengü taşlarında Tölis/Tölös diye geçen isim ile aynıdır. Yine Çin kaynaklarına göre Yuan-hu adıyla verilen Uygurlar, Kao-chü/Kao-che "yüksek arabalılar", Tieh-le (Tölis/Tölös) içinde yer alan etnik unsurlardan biri idi (Ercilasun 2004: 217-287).

389 yılında Tabgaçdan ağır bir yenilgi alan Kao-che'lerin boyları (Tölis/Tölös birliği) arasında sorunlar yaşanır ve V. yüzyılda gelindiğinde Juan-Juanlar tarafından dağıtılırlar ve VI. yüzyılın ortalarında Kao-che'lerin birliği ikiye ayrılır. Tölös birliğinden "*bir grup Orhon-Selenga vadilerinde (On Uygur), diğeri ise Altay-T'ien-shan mıntıkasına yerleşti (Tokuz Uygur)*" (Golden 2002: 128). *Bölgeye yerleşen Kao-che'ler içinde Yü-an-ho ya da Wei-ho'ların hâkim olan boyu Yağlakarların olduğunu, Kao-che'ler içinde 605 yılına kadar Yü-an-ho, 605 yılından sonra ise Tölisler içinde Wei-ho adı ile bilindiklerini aktarmaktadır* (Taşağıl 2002: 712).

VII. yüzyıla gelindiğinde Tölisler, Çinliler ile olan ilişkilerini geliştirmişlerdir. Halen Kök Türklerin egemenliğinde bulunan Tölisler, Çinlilerin kışkırtmaları ve desteklemeleri ile sık sık isyan etmişlerdir. VII. Yüzyılın ortalarında Tölislerin isyanları sonuç verdi ve bağımsızlıklarına kavuştular. II. Kök Türk

Kağanlığının kuruluşuna kadar önemli bir güç haline gelen Tölisler Kağanlık zamanında da ülkenin kuzeyine yerleştiler. Bu dönem arasında kendi etki alanlarında özgür kalan Tölislerin üzerine saldıran Batı Kök Türk Kağanı Çulo Tölislerin birliklerini dağıtıp bir daha birlik kurmalarını önlemek amacıyla da bir ziyafet vererek burada Tölislilerin ileri gelenlerini öldürttü (Sertkaya 1995: 310). Bu olaylar Uygur tarihinin dönüm noktası niteliğindedir. "Tölislerden beş boy yukarı Selenge ve Toğla ırmakları civarında bir birlik oluşturdular. Uygur, Bugu, Toŋra, Bayırku, Fulo boylarından oluşan birliğin yöneticisi Uygur boyu idi…" (Ercilasun 2004: 218).

Uygurlar, bu birliğin idaresini başarı ile gerçekleştirerek bölgede itibarlarını artırdılar. Bu gelişmeler sayesinde Çinlilerden vergi alınacak kadar iyi duruma gelen Uygurlar refah içindeydiler. *Yukarı Selenge ve Toğla boylarında Uygurlar hüküm sürerken Orhun kıyılarında da Tölislerden Sir Tarduşlar bağımsız olarak yaşıyorlardı. Uygurlar, Sir Tarduşları ortadan kaldırmaya çalışan Çin ordularına yardımcı oluyorlardı* (Ercilasun 2004: 219). Uygurlar 646 yılında bu toprakları ele geçirmişlerdi fakat artık Çin'e tâbi olmuşlardır (Ş. Tekin 1976: 10).

İlteriş Kağan ve yardımcısı Tonyukuk idaresindeki Kök Türkler yeniden bağımsız oldular ve II. Kök Türk Kağanlığını (682-744) kurdular. Kök Türk Yazıtlarından Tonyukuk Yazıtında (720-725) Tonyukuk'un kendi ağzından anlattığı gibi ilk iş olarak Uygurların sahip olduğu Orhun Bölgesini geri aldılar. Tonyukuk yazıtında anlatılan mücadelelerden sonra Uygurlar Kök Türklere bağlanmışlardır.

Kök Türk bengü taşlarında değinilen hadiselerden anlaşılacağı üzere Uygurlar birçok defa isyana kalkışmışlardır. En nihayetinde de 742 yılında Basmıl ve Karluklar ile birlikte hareket edilerek çıkarılan isyanda Kök Türk Kağanı Kutlug'u öldürmeyi başardılar. Basmıl başguğu Kağan olup Çin tarafından tanındılar. Karluklular, batıdaki yabgulukların; Uygurlar ise, doğudaki yabgulukların hâkimi oldular. Son olarak da Kök Türk Kağanlığına gelen Ozmış'ı 743 yılında öldürdüler (Taşağıl 2002: 713).

İkinci Uygur Kağanı Bayan Çor'un bitiginde anlattığı üzere Basmılları dağıtan Uygurlar, Karluklular ile de anlaşmazlığa düşmüşler. Bunun üzerine 745

yılında Karluklular da dağıtılmıştır. Böylece Uygurlar, 745 yılında bağımsız bir idareye sahip siyasi oluşumlarını kurdular.

Kök Türk yazıtlarında Uygurlar için "Oğuz" ya da "Tokuz Oğuz" adı yer almaktadır. Uygurlar metinlerinde kendileri için büyük ölçüde "On Uygur" adını kullanmışlardır. Ercilasun'a göre, dokuz boydan oluşan dokuz oğuzlara yönetici olarak Uygur boyunun eklenmesiyle on boy haline gelen Uygurlara "On Uygur" dennilmitir. Burada geçen dokuz Oğuz boyu şu şekildedir (Ercilasun 2004: 221):

1. Bugu
2. Kun
3. Bayırku
4. Toŋra
5. İzgil
6. Çi-pi
7. A-pu-se
8. Ku-lun-vu-ku
9. Ediz.

Bu dokuz boya yönetici olarak eklenen Uygurlar ile "On Uygur" birliği oluşur. Dokuz Oğuz'u yöneten Uygurlar da kendi içinde dokuz uruğa ayrılıyordu. Uygurların dokuz uruğu şunlardır (Ercilesun 2004: 222):

1. Yaglakar (Kağan uruğu)
2. Hu-tu-ku (Dodurga ?)
3. Hu-lo-vu/Tu-lo-vu
4. Mo-ko-si-ki
5. A-vu-çe
6. Ko-sa (Kasar = Hazar)
7. Hu-vu-su
8. Yo-vu-ko
9. Hi-ye-vu (Eymür).

Kök Türk yazıtlarında yer alan "Tokuz Oğuz" ya da "Oğuz" gibi boy adları, önce Selçuklu daha sonra da Osmanlıyı ortaya çıkaran Oğuz boyundan farklıdır. Bilinen 24 Oğuz boyundan 9 Oğuz boyu ayrıdır. Buradaki benzer kullanım Oğuz'un "aile, kabile, akraba, oklar" anlamına gelmesinden dolayı kaynaklanmaktadır (Ercilasun 2004:222).

1.1. Orhun Uygur Devleti

744 yılında Basmılların da tamamen ortadan kaldırılmasından sonra 745 yılında Orhun bölgesinde, I.ve II. Kök Türk Kağanlıklarından sonra, ikinci bir bağımsız Türk devleti olarak Uygur(Bozkır/Orhun/Ötüken) Devleti tarih sahnesine çıkmış ve 840 yılında Kırgızlar son verene kadar hüküm sürmüştür. 745 ile 840 yılları arasında geçen 35 yıllık sürede kağanlık yapan hükümdarlar şunlardır:[2]

1. Kutlug Bilge Köl Kağan Devri (745-747):

745 yılında bağımsız bir devlet olan Uygurlara, ilk hakan olan Kutlug Bilge Köl Kağan'dır. Uygur toprakları genişlemeye başladı. Doğuda Szu-wei'e, batıda Altın Dağları'na kadar olan bölge ve güneyde Gobi sahrası kontrolleri altında idi. Yani Hunların bütün eski topraklarına sahip olmuşlardı. Kısa ve başarılı bir dönemden sonra Kağan 747 yılında vefat etti. [3]

2. Bayan(Moyen) Çor Kağan Devri (747-759):

747 yılında Kutlug Bilge Köl Kağan'ın vefatı üzerine, yerine oğlu Bayan Çor Kağan geçmiştir. Bayan Çor'un devri seferler ile geçmiştir. Onun seferlerini Çandarlıoğlu, batı, kuzey, Oğuz seferleri ve Çinlilerle olan askeri ve siyasi münasebetler olarak dört bölümde inceler. Bayan Çor Kağan adına dikilmiş olan ve Uygurlar hakkında önemli bilgiler veren Tes, Taryat ve Şine-usu yazıtları ondan kalan önemli eserlerdir.

---

[2] Buradaki dönemler ve Kağan adları için, Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Genel Türk Tarihi 2*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 9-45. yazısından faydalanılmıştır.
[3] A.g.e., s. 11.

3. Bögü Kağan Devri (759-779):

759 yılında Bayan Çor ölünce yerine, oğlu Bögü Kağan geçti. Bögü Kağan devrinde Uygurlar adeta şahlandılar. Çin Uygurların gücü karşısında bir şey yapamıyor ve artık yıllık vergi mahiyetinde hediyeler göndermeye başlamışlardı. Hatta birçok defa da Çin'e yardım için asker göndermişlerdi.

Bögü Kağan bu siyasi başarılarının yanında, bir de dini alanda yaptığı yenilikle döneminde dikkat çekmektedir. Bögü Kağan, Çin ile yaptığı münasebetlerde mani dinine mensup rahipler ile tanışmış ve onları Uygur yurduna getirmiştir. Kağan, Uygurların Maniheizm ile bozkır adetlerini bırakıp şehirli olmalarını başardı. İlim, sanat ve edebiyatta ilerleme sağlandı. Fakat, bunun zararlı yanları da oldu. Yerleşik hayata geçen Uygurlar, artık eskisi gibi et yemediler, avlanmaya çıkmadılar, insan öldürmediler. Böylece, bozkır kültürünün yarattığı çeviklik ve cesaretlilik yavaş yavaş kayboldu. Uygurlar zaman için de zayıf düştüler ve bölgedeki eski caydırıcılıklarını yitirdiler.

4. Alp Kutlug Bilge Kağan Devri (779-789):

Asıl adı, Tun Baga Tarkan'dır. 779'da Bögü Kağanı öldürüp Alp Kutlug Bilge Kağan ünvanını alarak Uygurlara kağan olmuştur. Kağan zamanında Çin ile münasebetler ilerletildi ve Çin imparatorunun öz kızı Tun Baga Tarkan'a gelin gönderildi.

Ayrıca da Tun Baga Tarkan döneminde, Bögü Kağanın adamlarından Maniheist tüccarları öldürmesi, onun Maniheizme de karşı olduğunu ortaya koymaksı açısından önemlidir. Bu hadise gösteriyor ki, bu dönemde ve sonrasında Budizmin yavaş yavaş Uygurlar arasında ortaya çıkması muhtemeldir. Daha Önce Kök Türkler zamanında Tapar Kağanın(572-581) Burkancılık ile ilgilendiği Bugut Yazıtından ve Çin kaynaklarından bilinmektedir. Asıl olarak Budizm, IX. yüzyılda Hoço Uygurları zamanında, Doğu Türkistan'da yayılma alanı bulmuştur. X. yüzyılda ise, Uygurlardan kalan Budist inanca ait metinlerden bu açıkça görülmektedir.

5. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan Devri (789-790):

Alp Kutlug Bilge Kağan 789 yılında ölünce, yerine oğlu, Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge ünvanı ile kağan oldu. Bu dönemde artık Çinin oyunları başladı. Çinin Türkü Türke kırdırma siyaseti sonucu anlaşmazlık baş gösterdi. Tibet, Karluk, Kök Türk ve Şato(Çöl)'lar birlik olarak Beşbalık şehrine sahip oldular ve bundan dolayı Uygurlar ile araları açıldı. Daha sonra Uygurlar, Tibet seferine çıkarak bunun intikamını aldı ve Beşbalık şehrine tekrar sahip oldular. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan 790 yılında vefat etti.

6. Kutlug Bilge Kağan Devri (790-795):

Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağanın öldürülmesi üzerine amcası kendi kendine kağanlığını ilan etti. Buna kızan Uygur büyüklerinin yardımı ile amcası öldürülüp daha çok genç iken Kutlug Bilge ünvanı ile 790 yılında kağan oldu. 795 yılında Kutlug Bilge Kağan, oğul bırakmadan vefat etti.

7. Ay Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan Devri (795-805):

795 yılında vefat eden Kutlug Bilge Kağanın yerine geçecek bir oğlu bulunmaması üzerine halkın ve Uygur büyüklerinin uygun gördüğü başbakan Kutluk Bilgeyi kağan olarak seçtiler. Onun döneminde Karlukların isyanları bastırıldı. Tibetlilerin Doğu Türkistan'dan uzaklaştırılması ve Kırgızlara karşı kazanılan büyük zafer önemlidir. Böylelikle gelecekte Uygurların göçeceği yurtları hazırlamıştır. Karabalsagun yazıtında Kutlug Bilge Kağanın Kırgız seferinden bahsedilir. Daha önce Bayan Çor ve Bögü Kağan devirleri parlak geçmişti ama Kırgızların durumu halen önemini koruyordu. Bu meselenin de halledilmesiyle Uygurlar Orta Asya'da hâkimiyetlerini tam anlamıyla sağladılar. Kırgızların sahip oldukları bol demir ve ticaret yolu artık Uygur Kağanlığının eline geçmişti.

8. Tengri'de Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan Devri (805-808):

Hakkında pek fazla bilgi yoktur. Döneminde yaşanmış en önemli olay Tibetlilerin önemli şehirlerinden Kuça'yı almasıdır. Bir de Çin'de mani dini mabedlerinin kurulmasının başlamasıdır(807).

9. Ay Tengri'de Kut Bulmış Alp Bilge Kağan Devri (808-821):

Bu devirde Uygurların üstünlükleri devam etmekte ve önemli olan pek olay yoktur. Alp Bilge Kağanın önemli bir özelliği, Karabalsagun yazıtının kendi adına dikilmiş olmasıdır.

10. Kün Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan Devri (821-824):

821 yılında Alp Bilge Kağanın ölümü üzerine yerine Alp Küçlüg Bilge kağan oldu. Kağan Çin'den gelin aldı ve büyük bir düğün merasimi tertip ettirdi. Bu evlilik sonrasında Çinin hain planları ve entrikaları nedeniyle Uygurların düzeni yavaş yavaş bozulmaya başladı. Bu olaylar devleti gerileme devrini yaşatmıştır.

11. Ay Tengri'de Kut Bulmış Bilge Kağan Devri (824-832):

Kün tengri'de Ülüg Blmış Alp Küçlüg Bilge Kağanın ölümünden sonra yerine küçük kardeşi Hazar Tegin geçti. Hazar Teginin ünvanı, Ay Tengri'de Kut Bulmış Bilge Kağan'dır. Bu devirde Hazar Teginin kötü yöneticiliği ve gelişen olaylar, gerilemeyi hızla devam ettirdi. 832 yılında Kağan Hazar Tegin öldürüldü.

12. Ay Tengri'de Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan Devri (832-839):

Hazar Teginin öldürülmesinden sonra yerine Ay Tengri'de Kut Bulmış Alp Külük Kağan ünvanı ile 832 yılında Hu Tegin geçmiş ve 839 yılında öldürülene kadar Kağanlık yapmıştır.

13. Ho-Sa Tegin(Kazar Kağan) Devri (839-840):

Hu Teginin ardından yerine gelen Kazar Kağan ise Kağanlığının tebriklerini bile alamadan kargaşalar baş gösterir. Hu Teginin ölümünde payı olan Uygur nazırı Kürebire ve Kazar Kağanın onun yerine getirilmesine kızan Uygur generali Külüg Baga, Kırgız süvarileri ile birlikte Uygurlara saldırır. Kazar Tegin ve Kürebir öldürüldü ve de Uygurlar büyük bir yenilgiye uğradılar.

Uygurların Kağanlık otağı da yakıldı(840) ve Uygurlar dört bir tarafa dağıldılar. Bu hadise ile Bayan Çor ve Kutlug Bilge Kağanlar zamanında Uygurların baskılarına boyun eğen Kırgızlar, intikamlarını çok ağır bir şekilde almış oldular.

Kırgız saldırısı, Uygurların Orhun bölgesindeki egemenliğinin sonu olmuştur. Dağılan Uygurlardan bir bölümü Beşbalık çevresine, bir bölümü güneye Kansu(Kan-chou) bölgesine, Bir bölümü de Çin'e doğru göçtüler. Bu olay, Göç Destanının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Destanda dört bir yana dağılan Uygurlar anlatılmaktadır.

1.2. Kansu (Kan-Chou) Uygur Devleti(Sarı Uygurlar)

Kırgızlardan 840 yılında ağır bir yenilgi alan Uygurlardan, güneydeki Kansu bölgesine göç eden boylar, burada Kansu Uygur Devletini kurdular. Bunlar 905 yılına kadar Tun-Huang'da bulunan Çinin, "Vazifeye Koyuluş Ordusu" ile birlikte hareket ettiler ve onların idaresinde kaldılar. Bu ordunun komutanı 905 yılında, Çin imparatorundan koparak küçük otonom bir yapıda devlet oluşturdu. Bu devlet Uygurlara baskı uygulayınca, 911 yılında Uygurlar harekât başlatıp Tun-Huang'a hâkim oldular. Bu olay ile Hoço Uygurları da bağımsızlık kazanmışlardır. Çin'de Tang sülalesinin saltanatı yıkıldı(906) ve Beş Sülale Devri başlamıştır (906-960). Kansu Uygurlarının, Çin ile Beş Sülale Devrinde de siyasi ve ticari ilişkileri devam etti. Bu döneme kadar Kansu Uygurlarının başında, Jen-mei Kağan bulunuyordu. 924 yılında Jen-mei Kağanın ölümünden sonra yerine, Tigin kağan oldu. 926'da A-to-yü; 926-933 yıllarında Jen-yü; 933 yılında da Jen-mei kağanlık yapmıştır (Ercilasun 2004:226-227).

Kansu Uygur Devleti, önce 940 yılında Hıtay(Ki-tan)ların; daha sonra 1028 yılında Tangutların; en son olarak da 1226 yılında da Cengiz Devletinin hâkimiyeti altına girdiler. Kansu Uygurları, Tangutluların himayesinde iken 1036 yılında devletin bütün topraklarının kaybedildi. Bu sırada Tun-Huang mağaralarında bulunan Budist manastırlarda, Budist rahipler tarafından yüzlerce eser manastırlara toplanıp önleri duvar örülerek saklanılmıştır. Sarı Uygurlar yani, Kansu Uygur Devleti vârisleri, günümüzde Çinin kuzey batısında yaşamaktadırlar (Çandarlıoğlu 2002:31-32).

1.3. Turfan (Hoço) Uygur Devleti

Beşbalık, Karaşahr, Turfan ve Hoço Şehirlerine göçen Uygurlar, burada Turfan(Hoço) Uygur Devletini kudular. 840 yılında Kırgızlar tarafından

dağıtılmadan önce, Orhun Uygurlarının başındaki Kağanın yiğeni, Mengli'yi kendilerine kağan seçtiler. Tibet'den korkan Çin Turfan Uygur Devletini tanımak zorunda kaldı ve bölgede Uygurlar ile iyi ilişkileri olduğu için genişlemesine de karışmadı. Uygurlar batıda Kâşgar, doğuda da Hami şehirlerine kadar hâkimiyet alanlarını genişlettiler. Bu bölgede aynı zamanda Kök Türk Kağanlığı ve Orhun Uygurlarının devrinde gelen göçler sayesinde Uygur varlığı olan şehirlerdi. Son alınan şehirler ile birlikte Doğu Türkistan, tamamen Uygur Devleti olmuştur (Çandarlıoğlu 2002:32).

Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre (DLT-I 113): Beşbalık şehri Uygurların baş şehri idi. Uygur kağanının *İdikut* < *ıduk kut* "Mukaddes Kut" ünvanını kullanmasından dolayı Beşbalık şehrine de İdikut şehri denilmişti. Uygurlar, yazlak olarak Beşbalık şehrini; kışlak olarak da Hoço'yu baş şehirleri yaptılar. Bu dönemde Uygurlar sanat, edebiyat ve ticarette çok ilerlediler (Ercilasun 2004:227, Çandarlıoğlu 2002:32).

Kansu Uygurlarını anlatırken 911 yılında Tun-Huang'ı hâkimiyetleri altına almalarından sonra, Hoço Uygurlarının da bağımsız olduklarına değinmiştik. Mengli'den sonra, 870'li yıllarda Kağanları Buku Cin idi. 940 yılında Alp Arslan Kutlug Köl Bilge idi. 948 yılında tahtta Bögü Kağan, 981-983 yıllarında da Arslan Han oturmuştur (Golden 2002: 133-134, Kafesoğlu 1996: 128-129).

Alp Kutlug Bilge Kağan (779-789) devrini anlatırken de değindiğimiz Budizm inancının yavaş yavaş ortaya çıkması bu dönemde artık çok geniş bir alana yayılmıştır. Maniheizm de devam etmekle birlikte Budizm daha çok yaygındır. IX. yüzyılda baş göstermiş ve X. yüzyılda artık, Budizm ile ilgili birçok Uygur eseri verilmiştir. Hoço Uygurları arasında Budizm XIV. yüzyılın ortalarına, İslam dini ile tanışana kadar devam ettiği serlerden anlaşılmaktadır. Kansu Uygurları ise Budizm ile devam etmişlerdir (Ercilasun 2004:228).

Turfan(Hoço) Uygurları, 1120 yılında Kara Hıtayların, 1209'da Cengizlerin, 1260 yılında Çağatay Hanlığının hâkimiyetinde yaşadılar. 1368 yılında da Çinliler tarafından, Turfan(Hoço) Uygur Devletine son verildi (Ercilasun 2004:230).

2. Uygur Türkleri Edebiyatı

745 yılından başlayarak 1368 yılına kadar geçen VI. asırlık zaman diliminde, Uygurlar siyasi birlik olarak yaşamışlardır. Bu VI. yüzyıl içinde tarihi, dini, siyasi, ticari olaylar ile ilgili ve edebi konularda tercüme veya müstakil birçok eser ortaya koymuşlardır. Bu eserler ilk olarak bozkır kültürünün etkisi ve Kök Türk Yazıtlarının oluşturduğu gelenek ile taşlar üzerine runik alfabe ile yazılmış metinlerdir. Sonraki dönemlerde Türklerin kağıd üzerine yazılı ilk metinleri olarak bilinen eserleri ortaya konulmuştur. Bu eserlerin büyük bir kısmı tercümedir. Fakat bu tercümelere, mütercimleri veya müstensihleri tarafından birçok ilaveler yapılarak eserler müstakil bir tercüme mahiyeti kazandırılmıştır (Barutçu 2002: 456-492).

2.1. Uygurlardan Kalan Eserler

Uygurlardan kalan eserleri 6 gruba[4] ayırarak inceleyebiliriz:[5]

1. Uygur Yazıtları
2. Maniheist Uygur Metinleri
3. Budist Uygur Metinleri
4. Sivil(Din dışı) Uygur Metinleri
5. Hristiyan Uygur Metinleri
6. Müslüman Uygur Metinleri

2.1.1. Uygur Yazıtları

1. Taryat Yazıtı: Üç parça halinde 29 satırdan oluşmaktadır. 753 yılında Bayan(Moyen) Çor tarafından diktirilmiştir. Dönemin olaylarından ve yapılan savaşlardan bahsedilir.

2. Tes Yazıtı: 757 yılı civarında dikildiği tahmin edilmektedir. Yazıtta, Uygurların atalarından bahsedilmektedir.

---

[4] Bizim yukarıda verdiğimiz tasnif, daha önce yapılmış tasnifleri yeniden yorumlayarak yeni bir tasnif denemesidir.

[5] Uygurlardan kalan eserler için çok tasnifler yapılmıştır. Bunlardan en yaygın olanı şudur:

1. Manici çevereye ait metinler
2. Burkancı (Budist) çevreye ait metinler
3. Hristiyan çevreye ait metinler
4. Müslüman çevreye ait metinler (Ercilasun 2004:230).

3. Şine-Usu Yazıtı(Bayan Çor Kitabesi): Uygurlara ait yazılı taşların en hacimlisidir. 51 satırdan oluşan yazıt, 760 yılında Bayan(Moyen) Çor tarafından diktirilmiştir.

4. Karabalsagun Yazıtı: 808-821 yılları arasında dikildiği tahmin edilmektedir. Türkçe, Çince ve Soğdca olmak üzere üç dilde yazılmıştır.

5. Gürbelcin Yazıtı: IX. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir. Küçük bir yazıt olan Gürbelcin 3 satırdan ibarettir.

6. Somon-Tes Yazıtı

7. Somon-Sevrey Yazıtı: 762 yılında Bögü Kağanın Çin seferinden bahsedilir.[6]

2.1.2. Maniheist Uygur Metinleri

Bögü Kağan devrinde 763 yılında Uygurların Mani dinini kabul etmelerinden sonra ortaya konulan maniheist içerikli eserlerdir. Bu eserler ağırlıkla dini konuları içerir. Başka dillerden tercümelerdir. Maniheist Türkçe metinlerin yazımında Mani ve Uygur alfabeleri kullanılmıştır. X. yüzyılda yavaş yavaş azalmaya başlayan maniheizme ait eserler, XI. ve XII. yüzyılda artık tamamen son bulmuştur.

2.1.2.1. Maniheist Uygurlarda Nazım

Mani edebiyatında şiir ve nazım, Türkçe "takşut", Hintçeden alınma "şlok" terimleri; bazen de bu terimler sinonim olarak ikisi birlikte kullanılmıştır. "Küg" kelimesi de şiir ve nazım anlamına gelen bir terimdir. Maniheist edebiyatta ilahi manasında Soğdça'dan geçen, "baş" ve "başik" sözcükleri de kullanılmıştır (Arat 1991: XI-XX).

Maniheist şiir örneklerini veren en büyük şair, Arpın Çor Tigin'dir. Arpın Çor Tigin, ismi bilinen ilk Türk şairidir. Şairin şiirlerinden biri mani'ye övgü, "sevgili" adını verilen diğer şiiri ise, edebiyatımızın ilk aşk şiiri olması açısından önemlidir. Maniheist edebiyattan elimizde sekiz şiir bulunmaktadır. Bu şiirler Ş.Tekin'e göre: VIII. yüzyıla veya en geç IX. yüzyıla aittir (Ş.Tekin 1965: 64).

[6] "Uygurlar", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8, Dergah Yayınları, s.473-480.

Maniheist Uygur şiirinin en önemli özelliği kafiyenin mısra sonlarında değil, mısra başlarında yer almasıdır. Maniheist şiirin nazım birimi genel olarak dörtlüktür. Dörtlüklerdeki bu söz başı kafiye, kıtaları oluşturan dört mısranın da başında aynı sesin bulunmasıdır. Yani, bir mısra ünlü ile başlıyorsa kendisinden sonra gelen mısra da ünlü ile; ünsüz ile başlıyorsa kendisinden sonra gelen mısra da ünsüz ile başlar. Mısranın ünsüz ile başlaması halinde kafiyede ünsüzden sonra gelen ünlü de aynı ses olur. Ayrıca, mısra içinde de ses tekrarları yapılarak dizeler ahenk unsurundan faydalanılır (Ercilasun 2004:231).

2.1.2.2. Maniheist Uygurlarda Nesir

Maniheist Uygurların, nesir mahiyetinde yazılmış olan eserleri genellikle Maniheizmin felsefesi, manastır yönetmeliği, duaları ve ilahileri, ibadet ederken uyulması gereken kaideleri ve günahlardan arınmak için yapılacak olan tövbe duaları içermektedir. Maniheist eserler arasında dini karakter taşımayan bir de fal kitabı bulunmaktadır. Bu eserler, az sayıda ve hacim olarak da küçüktür.

Maniheist Türkçe metinler arasında, diğerlerine göre en hacimli olanı bir tövbe duası metni olan **Huastuanift**dir. Turfan'da bulunan bu eserin pek çok nüshası bulunmaktadır. Eserde ilk olarak işlenen günah ve ardından da işlenen günahtan arınmak için yapılması gereken tövbe duası verilmektedir.

Mani metinleri içinde, Maniheizmin felsefesinin işlenildiği **İki Yıltız Nom Bitig** "İki Kök Kanunu" adlı bir eser daha bulunmaktadır (Ercilasun 2004: 236-237).

2.1.3. Budist Uygur Metinleri

Uygurlar devrinden kalan eserlerin büyük bir kısmı Budist çevreye aittir. Budist Türk edebiyatının başlangıcı, IX. yüzyıl olmak ile birlikte Doğu Türkistan'da Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerin ilk başlarda birlikte verildiğini söyleyebiliriz. XI. yüzyıldan sonra Maniheist Türkçe eserlerin artık yazılmadığını ve yerini artık tamamen Budist eserlere bıraktığını söyleyebiliriz. Buradan hareket ile de Maniheizmin inanırlığını kaybedip Budizmin kabul görmeye başladığını ortaya koyulabilir (S. Özönder 2002: 457-492).

2.1.3.1. Budist Uygurlarda Nazım

Budist Uygur şiiri için, Türkçe Koşuk ve Takşut, Sanskritçeden geçen Şlok ve Padak terimleri kullanılmıştır. Budist şiirlerden büyük bir bölümü yayınlanmıştır. Reşit Rahmeti Arat, Peter Zieme gibi araştırmacılar bu şiirleri neşretmiştir. Şiirlerde ele alınan konular ağırlıklı olarak din ile ilgilidir. Bunların bir bölümü de tercüme şiirlerdir. Budist şiirlerin nazım birimi, genel olarak dörtlüktür. Bunun yanında sekizlik dizeler de bulunmaktadır. Budist şiirlerde de söz başı kafiye düzeni dediğimiz ahengi sağlayan unsur önemlidir. Bu durum eski Türk şiirinin karakteristik bir özelliğidir. Ayrıca Budist şiirde, çok sık olmamakla birlikte Maniheist şiirlerde de kullanılan bir de mısra sonlarında ekler ile yapılan kafiye vardır. Budist şiirde mısra sonu kafiyesi daha da ilerlemiştir ve şiirlerde bu kafiye düzeni ile çok sık karşılaşmaktayız. Budist Uygur şiirinin en bilinen şairleri, Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung, Pratya-Şiri, Ki-Ki isimli şairlerdir (Ercilasun 2004:242).

2.1.3.2. Budist Uygurlarda Nesir

Budist Uygurlardan günümüze ulaşan eserler, Tripataka "Üç Sepet" adı verilen külliyatta bir araya getirilmiştir. İçeriklerine göre Budist metinler üçe ayrılırlar:[7]

1. Vinayalar
2. Sūtralar
3. Abhidharmalar

2.1.3.2.1. Vinayalar

Vinayalar, Budist raip ve rahibelerin hayatlarını ve günlük yaşamlarını düzenleyen kuralları içerir. Bu tür eserlerin sayıları fazla değildir. Elimizdeki vinaya örneklerinden **Vinayavibhanga** adlı eser, manastır kurallarını anlatır. **Karmavacana** adlı metin, manastır kıyafetlerinin kullanışılı ile ilgilidir. **Pravarana** adlı vinaya ise,

[7] Budist Uygurlardan kalan eserleri Ercilasun, dörde ayırmıştır:
1. Vinayalar
2. Sūtralar (Uygurca: Sudur)
3. Abidarmalar
4. Diğerleri (Ercilasun 2004:247).

Yukarıda Uygurlardan kalan eserler için yaptığımız tasnife göre, biz buradaki 4. maddeyi Sivil(Din dışı) Uygur metinleri olarak ayırdık. Bkz. s.18.

bir Budist rahibin yağmurlu bir mevsimde çekildiği inzivadan bahsetmektedir (Ercilasun 2004:247).

2.1.3.2.2. Sūtralar

Budist Uygur külliyatında yer alan bu türe, Uygurcada sudur, nom, nom sudur, nom bitig isimleri verilmiştir. Bu eserlerde Budist rahiplerin veya rahip adaylarının vermiş oldukları veya vermiş olduklarına inanılan vaazlar yer almaktadır. Sūtraların içeriğinde ilk önce vaazın verildiği mekân tasvir edilir. Daha sonra vaazı dinleyen müridlerden biri soru sorar. Rahip de bu sorudan hareket ile konu ile ilgili vaazını verir. Bu vaazların türü genellikle manzum olur. Sūtralardaki anlatım tarzı ise, diyalog ve tahkiye yöntemi kullanılmıştır.

Sūtraların çoğu başka dillerden tercümedir. Bu dönemde Uygur Türkçesine çevrilmiş en hacimli Sūtra, **AltunYaruk** "Altın Işık"dır. Eser, Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung tarafından Çinceden tercüme edilmiştir. Şingko Şeli Tutung, eseri tercüme ederken olduğu gibi aktarmamıştır. Esere bir takım ilaveler yapmış ve kendi üslubunu da yansıtmıştır. Bu sebep ile eser aslından farklı hale gelmiştir. Bu yönü ile eser bir tercümeden ziyade müstakil bir uyarlamadır. Altun Yaruk, Budizmin esaslarının, felsefesinin ve Buddhanın menkıbelerinin anlatıldığı bir eserdir. Eserde şiir parçaları ve adına çatik denilen hikâyeleri de yer almaktadır. Altun Yaruk'un, X. yüzyılda çevrildiği tahmin edilse de elimizde bulunan nüshaların, Şingko Şeli Tutung tarafından yapılan orijinal çeviri olmadığı anlaşılmaktadır. Altun Yaruk adlı eserin tam nüshası 1687 yılında yani, Uygur Türkçesi döneminden çok sonra kopya edilmiş ve bu nüsha XX. yüzyılın başlarında, Kansu'da S.E. Malov tarafından bulunup Rusya'ya St. Petersburg'a götürülmüştür. Eserin daha erken tarihli olduğu düşünülen kopyaları ise, Berlin'de muhafaza edilmektedir.[8] Bu eser, 1994 yılında Ceval Kaya tarafından yayınlanmıştır (Ercilasun 2004: 248).

Kuanşi İm Pusar "Ses İşiten İlah" anlamına gelen metin, *Asil Dinin Nilüfer Çiçeği* isimli büyük bir sūtrada bir parçadır. Çinceden tercüme edilen eserin, kim tarafından çevrildiği bilinmemektedir. Eserin muhtevası, "Kuanşi İm" adlı bir Budist

[8] Ferruh AĞCA, "Maniheist Ve Budist Metinlerle İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Türkiyat araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi TAE, Ankara 2006, s. 237-250.

rahip adayının canlı varlıkların zor anlarında Hızır gibi yetişerek onların yardımına koşması ve onlara Nirvana yolunu göstermesidir. Eser, Şinasi Tekin tarafından yayınlanmıştır (Ercilasun 2004: 248).

Sekiz Yükmek "Sekiz Tomar" adlı sūtra, Budist edebiyatın en yaygın ve dili en sade olan dini bir eseridir. Eser, Çinceden tercüme edilmiştir. Kısa cümleler ile açık ve samimi bir üsluba sahiptir. Birçok nüshası bulunan eserin, en erken tarihli olan kopyası bugün Londra'dadır (Ercilasun 2004:248).

İnsadi Sūtra'nın da Çinceden tercüme edildiği tahmin edilmektedir. Araştırmacılara göre de geç tarihli bir metindir. Eser, Budist rahiplerin birbirlerine işledikleri günahlarını anlattıkları törenleri içerir. Eserin içinde "Sundari Kız" adlı bir de çatik bulunmaktadır. Eser, Semih Tezcan tarafından yayınlanmıştır (Ercilasun 2004:249).

Yukarıda bahsettiğimiz eserlerin dışında büyü ile ilgili olan **Yitiken Sūtra(Sudur)** ve bir günah çıkarma kitabı olan **Kşanti Kılguluk Nom Bitig** adlı sūtralar da vardır.

2.1.3.2.2.1. Çatikler(Jatakalar)

Sūtraların içinde var olan, Uygurların *çatik* adını verdiği aslı *jataka* adı ile bilinen bu tür, Uygur metinleri içinde ayrı bir alan oluşturur. Masal diyebilebileceğimiz bu tür ile dini öğretiler tahkiye edilmiştir. Kahramanları kişileştirilmiş ve böylece ortaya güzel hikâyeler çıkmıştır. Budizm inancına göre canlılar, nirvanaya ulaşana kadar birçok defa dünyaya gelirler. Bu dünyaya tekrar gelişler bazen bir cin, bazen bir hayvan veya bir insan olarak gerçekleşir. Bu metinlerde de Buddhanın, bu hayatlarından bir tanesi anlatılır. *İşte çatikler, burkanların çeşitli hayatlarını anlatan, olağanüstü vak'alarla süslü masallardır*(Ercilasun 2004: 249). Çatiklerin yapısından dolayı Budist cemaate müzik eşliğinde okunduğu ve bazılarının da sahnelendiği araştırmacılar tarafından tahmin edilmektedir.

Uygur edebiyatının en meşhur çatiği, **Prens Kalyanamkara ve Papamkara Jatakası** adı ile bilinen Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin "İyi Düşünceli Şehzade

İle Kötü Düşünceli Şehzade" adlı masaldır. Bin Buda mağara mabetlerinde bulunan bu eserde, iyi kalpli bir şehzadenin canlılara yardım etmek için bir mücevheri arama amacı ile çıktığı yolculuk sonunda mücevheri bulan prensin, kötü kalpli kardeşi tarafından öldürülmesi ve buddha olması anlatılmaktadır. X. yüzyılda Çinceden yapılmış bir tercüme olan eser, bu gün Paris'teki Bibliothegue National ve Londra'da bulunan British Museum'dadır. Eser ile ilgili daha detaylı bilgi, dördüncü bölümde yer almaktadır (Ercilasun 2004: 249).

Aç Pars adlı jataka, Altun Yaruk içinden bir parçadır. Eserde, açlıktan ölmek üzere olan bir aslanı kurtarabilmek için bir şehzade tarafından ortaya konulan mücadele anlatılmaktadır. Parsın ölmemesi için kendisini ona yem eden fedakâr şehzadenin, çatiğin sonunda Buddha, şehzadenin kendisi olduğunu fark etmesi ile son bulur. Şehzadenin ölümünden dolayı söylenilen şiirler, halk edebiyatımızdaki ağıt türümüze benzemektedir (Ercilasun 2004: 250).

Dantipali Beğ jatakasında ise, bu sefer kendisini feda eden bir geyiktir. Emrindeki geyiklerin kurtulması için Geyikler Beyi kendisi öne atılır. Geyikler Beyini öldüren Dantipali Beğ de korkunç alevler içinde kalır. Bu metin canlı tasviri ve akıcı üslubu ile Uygur edebiyatında önemli bir yere sahiptir (Ercilasun 2004: 250).

Çaştani Beğ adlı çatikte "Çaştani" adlı bir beyin ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve belalar getiren şeytanlar ile yaptığı mücadeleler anlatılmaktadır. Şilazin adlı bir mütercim tarafından Toharca'dan tercüme edilen eserdeki, şeytanların tasviri çok dikkat çekicidir (Ercilasun 2004: 250).

Maitrisimit Nom Bitig adlı jataka da Toharca'dan tercüme edilmiştir. Budist Uygur edebiyatının en hacimli eserlerinden biri olan maitrisimit erken tarihli tercümelerden biridir. Maitreya adlı buddhanın, menkıbevi hayatı anlatılmaktadır. Maitreya, Müslümanların mehdi inancı gibi, gelecekte gökten yere inerek insanları nirvanaya ulaştıracak olan buddhadır. Eser *ülüş* adı verilen bölümlerden oluşmaktadır. Eserin üslubu ve içinde geçen *körünç nom bitig* "görülecek dini eser" ifadesi onun sahnelenmek amacı ile yazıldığını göstermektedir. Bu bilgilerden hareket ile Şinasi Tekin ve Ahmet Bican Ercilasun tarafından, maitrisimit adlı eserin,

Türk edebiyatının ilk tiyatro eseri olduğu kabul edilmektedir. IX. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen eserin, Sengim(Murtuk) ve Hami olmak üzere iki nüshası vardır (Ercilasun 2004: 250).

Budist Uygur edebiyatında yukarıda sıraladığımız metinlerden çok vardır. Bu çatiklerin bir bölümü *Uigurica* ve *Türkische Turfantexte* gibi seri yayınlar halinde neşredilmiştir.[9]

2.1.3.2.3. Abhidharmalar

Budist inanışın tefsir, felsefi ve metafizik yönden işlenildiği eserlere abhidharma adı verilir. Abhidharmaların en önemli özelliği, Türk dilinin en eski çağlarda bile bir bilim ve felsefe dili olduğunu ortaya koymasıdır. Bu, Türk dilinin zenginliğini ortaya koyan açık bir kanıttır (Ercilasun 2004: 250).

Abhidharmaların en meşhurlarından biri, Çince'den tercüme olan **Abhidharm Kınlıg Koşavardi Şastr** adlı eserdir. Bu eserde bulunan **Üç İtigsizler** adlı bölüm Sema Barutçu Özönder tarafından yayınlanmıştır. Bundan başka Uygur Türkçesine tercüme edilmiş birçok abhidharma mevcuttur (Ercilasun 2004: 251).

2.1.4. Sivil(Din dışı) Uygur Metinleri

Uygurlardan kalan eserler arasında, dini konuların işlenildiği eserlerin yanında, din dışı konuları içeren metinler de yer almaktadır. Bu metinler arasında en bilinenleri **Hüen-Tsang Biyografisi** ve **Irk Bitig** adlı fal kitabıdır.

Hüen-Tsang, Budist çevrede yazılmış bir eser olması ile birlikte dini içerikli değildir. Eserde, *Küentso* adlı bir Çinli Budist rahibin 630-645 yılları arasındaki seyahatini ve Çindeki yaşamını anlatmaktadır. Bu rahip Çin'deki yaşamından ve daha sonra da Çin'den başlayarak Türkistan üzerinden Hindistan'a gerçekleştirdiği seyahatini anlatır. Bu bağlamda eser, bir biyografi ve seyahatname niteliğindedir. Eserin, Türkistan ile ilgili yerleri o dönemde Türk dünyasının görünümü açısından, Türk dili ve kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bu eser, *Küentso*'nun öğrencileri tarafından yazılmıştır. Eseri Türkçeye X. yüzyılda Şingko Şeli Tutung tercüme

[9] Ferruh AĞCA, "Maniheist Ve Budist Metinlerle İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Türkiyat araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi TAE, Ankara 2006, s. 237-250.

etmiştir. Eser on bölümden oluşmaktadır. Eserin, Uygur Türkçesinde bazı kısımları yıpranmış olmasına karşın tam nüshası bulunmaktadır. Eserin nüshaları Çin, Almanya ve İngiltere'de koruma altındadır (Ercilasun 2004: 251).

Maniheist metinler arasında, din dışı bir konuda yazılmış olan **Irk Bitig** adlı fal kitabı yer almaktadır. Irk Bitig, Türk runik alfabesi ile kağıta yazılmış bir metin olması açısından önemlidir. Tahmini olarak 930 yılında yazılmış olan bu metin, 65 paragraftan oluşmaktadır. Her paragraf bir falı içerir. Her falın başında siyah mürekkep ile çizilmiş küçük daireler bulunmaktadır. Falların başında bulunan bu daireler üç dizi halindedir ve yine her dizide bir ile dört arasında değişen daireler vardır. Yani her fal, üç rakamlı bir sayı ile numaralandırılmıştır (Ercilasun 2004: 251).

Araştırmacılar tarafından çoğu XIII. ve XIV. yüzyıla tarihlendirilen tarla satış senetleri, toprak kiralama belgeleri, takvimler, köle satış belgesi, sağlık bilgileri içeren metinler ve özel mektuplardan oluşan sivil metinler de vardır. Uygurların yerleşik hayata geçmesi ve yerleşik hayatın getirisi olarak tarım ile uğraşmalarından dolayı diyebiliriz ki, din dışı Uygur metinlerinin büyük bir kısmı tarım ile ilgili satış senetlerinden oluşmaktadır. Sivil metinler içinde atasözleri, türküler ve ağıt tarzında manzum parçalar da bulunmaktadır. Bu eserlerden 82 tane atasözünü içeren bir metin Peter Zieme; özel mektuplardan biri de Talat Tekin tarafından yayınlanmıştır (S.Özönder 2002:487, Ercilasun 2004:251).

2.1.5. Hristiyan Uygur Metinleri

Uygurlar arasında Maniheizm ve Budizm inancından başka az da olsa Hristiyanlığın Nesturi mezhebinin de inanırı var idi. Bundan dolayı Uygur edebiyatı içerisinde Hristiyanlık ile ilgili eserler de yer almaktadır. Turfan dolaylarında İncil'den Uygur Türkçesine çevrilmiş bazı parçalar bulunmuştur. Kağıta yazılmış bu belgelerin dışında, Yedi Su bölgesinde Süryani alfabesi ile yazılmış, Hristiyan inancına ait mezar kitabeleri de bulunmuştur. Bu kalıntıların XIII. ve XIV. yüzyıla ait oldukları tahmin edilmektedir (Ercilasun 2004: 263).

2.1.6. Müslüman Uygur Metinleri

XIII: yüzyıldan sonra Hoço ve dolaylarında İslam inancı yayılmaya başlamıştır. Müslüman olan bu Uygurlardan da eserler kalmıştır. Bu eserlerden elimizde bulunanları şiirlerdir. Eski Türk şiirinin karakteristik bir özelliği olan söz başı kafiyesi bu şiirlerde de mevcuttur. Bu şiirlerin konusunun ahlaki ve beşeri olması onları, Maniheist ve Budist dini şiirlerinden ayırmaktadır. Reşit Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri adlı kitabında bu şiirleri yayınlanmıştır (Ercilasun 2004: 263).

3. Türk Dili İçerisinde Uygur Türkçesinin Yeri

Türkçe, VI. yüzyılın başlarında devlet kuran Kök Türklerin dili olarak Türk adı ile birlikte tarih alanına girmiş sayılır (Banguoğlu 2004: 14). Kök Türkçeden başlayarak günümüze kadar gelmiş olan Türkçe köklü bir çınar gibi sağlamdır ve halen gelişmektedir. Türkçenin en eski örneklerinin verildiği Kök Türkçe döneminin ardından 745 yılında Uygur siyasi birliğinin kurulmasından, XIV. yüzyıla kadar canlı olarak ve tercüme eserlerin en son kopya edildiği XVIII. yüzyıla kadar yaşamış Uygur Türkçesi, Türkçenin gelişiminde önemli bir yere sahiptir.

VIII. yüzyıldan sonra Türk dili Uygur Türklerinin yayıldığı geniş bir sahada yaşamıştır. Kök Türkçe döneminde dikili taşlar üzerine yazılmış Türkçe eserler vardır. Taşlar üzerine yazılan Tür dili örneklerinin Uygurlar döneminde de birkaç örneğine rastlanır. Daha sonraki dönemlerde yerleşik hayata geçilmiş ve kağıta yazılı Türkçe eserler Uygurca sayesinde ortaya konulmuştur. Uygurca ile Türk diline başka dillerden çok sayıda tercümeler yapılmış ve Türkçenin gelişmesi sağlanmıştır.

840 yılında Uygurların Maniheizmi kabul etmeleri ve yerleşik hayata geçmeleri ile kağıta yazılı Türkçe eserler vermelerini sağlamıştır. Uygurların günümüze, Türk tarihine, kültürüne ve Türk diline gelişmiş bir edebiyat ve sayısız Türkçe eser miras bırakmalarına vesile olmuştur. Maniheist inancın gerekleri avlanmayı ve canlılara zarar vermeyi yasaklıyordu. Bundan dolayı bozkır kültürünün oluşturduğu insan tipi, yerleşik hayatta ilim ve sanat ile uğraşmıştır. Büyük bir medeniyet oluşturan Uygurlar, ilim ve sanatta çok ileri seviyelere ulaşılmıştır. Birçok Türkçe eserler bırakmışlardır.

Uygurlar, asıl olarak Budist inanca geçtikten sonra Türk diline çok sayıda eser bırakmışlardır. Maniheizm ile gelişmeye başlayan Uygurca, Budizm ile adeta şahlanmıştır. Budist Uygurlardan kalma Türkçe eserlerin sayısı bunun en güzel kanıtıdır. Uygurca, Türk dilini Budizmin dini öğretilerinin, felsefesinin anlatıldığı, ağır konuların işlenildiği bir dil haline gelmiştir. Bu tür eserlerin Uygurcaya aktarılması, Türk dilini bir bilim dili haline getirmiştir. Başka dillerden yapılan çeşitli edebi tercümeler ile Türk dili, bilim dili olmasının yanında sanatsal açıdan da gelişmiştir. Metinlerde geçen ahenkli şiirler, manzum eserler ile Uygurca zamanında Türk dilinin gelişmişliğini ortaya konulmaktadır.

Türk dili, şu an sahip olduğumuz eserlere ve bilgilere göre, Eski Türkçe olarak tasnif ettiğimiz dönem için, taşlar üzerine yazılarak ortaya konulmuş eserler haricindeki zenginliğini Uygur Türkçesi devrinde kazanmıştır. Günümüze kadar Uygur Türkçesi ile ilgili eserler üzerine yapılmış çalışmalar daha ancak bir kısmının gün ışığına çıkarılmasını sağlamıştır. Uygur Türkçesi ile ilgili eserlerin büyük bir kısmı kütüphane ve müzelerdedir. Yeni yapılacak olan çalışmalar ve yayınlar ile Uygur Türkçesi, Türk dili içerisindeki yerini ve önemini daha çok ortaya koyacaktır.

3.1. Uygur Türkçesinin ses ve şekil özellikleri

Uygur Türkçesini metinleri A.V.Gabain tarafından n ve y ağzı olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Kök Türkçedeki ń (ny) birleşik sesinin Uygur metinlerinde n ile kullanılan metinler n ağzı, y ile kullanılan metinler de y ağzı olarak tasnif edilmiştir. Gabain'e göre: Kök Türk harfli yazmalar ve Mani metinleri genellikle n ağzı, Budist metinlerde y ağzı gurubuna girer. Bu tasnif genel olarak kabul görmüştür. Fakat aynı metinde her iki ağzın birlikte kullanıldığı eserler de vardır. Gabain n ve y ağzlarının özelliklerini şu şekilde vermiştir:

n ağzı için,

1. İlk heceden sonraki I ile yardımcı ünlü olan I sesinin bazen genişleyerek A sesine değişmesi,

2. Vasıta hal ekinin dudak uyumunun etkisi ile bazen +un olması,

3. Ayrılma (Çıkma) hal eki için yalnız +DA kullanılması,

4. İlgi hal ekinin ünsüzlerden sonra bazen +Xŋ olması,

5. Bilinen geçmiş zaman teklik ‘. Şahıs ekinin bazen +tXg olması,

6. Gereklilik ifadesinin –gUlUk eki yerine –sIg eki ile ifade edilmesi,

7. Zarf-fiil eki –pAn’ın –p ekinden daha sık kullanılması,

8. Sıfat-fiil eki –gIl’ın yanında –gmA ekinin de yaygın kullanılması.

y ağzı için,

1. Ayrılma (Çıkma) hal eki için +DIn kullanılması,

2. İlgi hal ekinin ünsüzlerden sonra da +nIŋ olması,

3. Bilinen geçmiş zaman teklik 2. şahıs ekinin her zaman ŋ’li olması,

4. Gereklilik ifadesi için daha çok –gUlUk ekinin kullanılması,

5. Zarf-fiil eki –p’nin –pAn ekinden daha sık kullanılması,

6. erki yerine erinç’in hâkim olması (Gabain 2003: 2-3).

3.1.1. Uygur Türkçesinin Ses Özellikleri

Uygur Türkçesindeki sesler ve bu seslerin kullanılış yerlerine göre durumları iki ses dışında aynıdır. Bu sesler ń (ny) ve b ünsüzleridir. Bunun yanında bir de I yardımcı ünlüsünün genişleyerek A sesine dönüşmesidir.

1. Kök Türkçedeki ń (ny) sesi, Kök Türk harfli Uygur metinleri ile Maniheist Uygur metinlerinde n sesi, Budist Uygur metinlerinde ise, y sesidir. *K.T. aṅıg “kötü” > U.T. anıg/ayıg, K.T. koń “koyun” > U.T. kon/koy…vb.*

2. Kök Türkçedeki söz içi ve söz sonundaki b sesleri Uygur Türkçesi metinlerinde genellikle v olmuştur. *sebin- > sevin-, yabız > yavız “kötü” , eb > ev…vb.*

3. Yardımcı ses olarak kullanılan ve ya eklerin içinde geçen I ünlüsü, Uygur Türkçesinde bazen genişlemeye uğrar. *tınlıgларıg > tınlıglarag "canlıları", olarnıŋ > olarnaŋ "onların"...vb.* (Ercilasun 2004: 279).

3.1.2. Uygur Türkçesinin Biçim Özellikleri

1. Kök Türkçede sadece *armakçı "hilekar"* örneğinde kalıplaşmış halde bulunan –mAk isim-fiil eki, Uygur Türkçesinde yaygındır. *ölmeki, tüşmeki, kazganmak…vb.*

2. Uygur Türkçesinde Kök Türkçede rastlanılmayan –(X)gsA- fiilden fiil paım eki vardır. –(X)g fiilden isim yapım eki ile sa- "iste-, düşün-" fiilinin birleşiminden oluşan bu ek, istek, arzu bildirir. *öpügseyür men "öpmek istiyorum", kavışıgsayur men "kavuşmak istiyorum"…vb.*

3. Kök Türkçede yalnızca kişi ve unvan adları ile kullanılan +lAr çoklul eki, Uygur Türkçesinde her türlü isim, sıfat ve zamir ile kullanılır hale gelmiştir. *sizler, kuşlar, edgüler…vb.* +lAr çokluk eki kullanım alanını genişletmiştir. +lAr çokluk eki kullanılmadan da çoğul anlam verilebilir.

4. Kök Türkçede ilgi hal eki ünlülerden sonra +Iŋ, ünsüzlerden sonra +nIŋ şeklindedir. Uygur Türkçesinde ise, hem ünlülerden hemde ünsüzlerden sonra +nIŋ şekli ile kullaılmaktadır. *tengrilerniŋ, biligsiznіŋ…vb.*

5. Belirtme hal eki Kök Türkçedeki hali gibi Uygur Türkçesinde de üç şekildedir. +(X)g, +nI, +n şeklindedir. *tengrini, suvnı, alkunı…vb.*

6. Kök Türkçede +DA hal eki hem bulunma halini hem de çıkma halini karşılamaktadır. Uygur Türkçesinde +DA bulunma hal ekinin çıkma hal eki durumunda da kullanılmasına karşın Uygur Türkçesinin çıkma hal eki +DIn ekidir. *orunlıktın, mundın, evdin barktın…vb.*

7. Uygur Türkçesinde hal eklerinin üst üste gelmiş örnekleri de mevcuttur. *muntada, siziŋe, biziŋe…vb.*

8. Kök Türkçede fiillerin çokluk 3. şahsında görülmeyen –lAr eki Uygur Türkçesindeki fiillerde çok sıkça görülmektedir. *bardılar, ögirdiler sevintiler, kavışgaylar…vb.*

9. Kök Türkçede fiillerin 2. şahsında seyrek olarak da olsa görülen /g/ sesi, Uygur Türkçesinde hiç görülmez. Uygur Türkçesinde 2. şahıslarda daima /ŋ/ sesi vardır. *K.T. bardıgız, U.T. keltiŋiz…vb.*

10. Uygur Türkçesinde, Kök Türkçede bulunmayan –yUk ekli görülen geçmiş zaman vardır. *karıyuk biz, kelyük ol…vb.* Aynı zamanda bu ek sıfat-fiil görevinde de kullanılmıştır. *Önmeyük usik ekşer "akla gelmemiş olan harf ve heceler"* şeklindedir.

11. Kök Türkçede gelecek zaman –DaçI eki ile yapılırken, Uygur Türkçesinde –gAy ile yapılmaktadır. *barmagay sen, ölgey men, birgey biz…vb.* Aynı zamanda –DaçI eki Uygur Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak yaşamıştır. *kutrultaçı tınlıglar…vb.*

12. –sAr eki Kök Türkçede zarf-fiil eki olarak kullanılmakta idi. Henüz şart kipi oluşmamıştı. Uygur Türkçesinde –sAr ekinden sonra şahıs zamirlerinin kullanılması ile şart kipi oluşmuştur. *barsar men, tegser siz…vb.*

13. Uygur Türkçesinde, Kök Türkçede bulunmayan gereklilik şekilleri vardır. –gU/-gUlUk kergek, -mIş kergek biçimleri bulunmaktadır. *tigü kergek, sakıguluk, ayıtmış kergek…vb.*

14. Uygur Türkçesinde, Kök Türkçede bulunmayan bir başka şekilde –(X)gIl sıfat-fiil ekinin kullanılmasıdır. *ögli, tigli, açıglı…vb.*

15. Gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak Kök Türkçede –sIk eki kullanılırken, Uygur Türkçesinde –gUlUk/-gUlUg eki kullanılmıştır. *ukguluk törüler, tuyguluk bilgülük yol…vb.* (Ercilasun 2004: 280).

2. BÖLÜM

İKİLEME VE İŞTİKAKLI İKİLEME KAVRAMI

2.1. İkileme

2.1.1.Kalıp ifade ve sözler

Bugün, bir bölümü dile dönüşmüş pek çok lehçesiyle Asya'nın kuzeydoğusundan Avrupa içlerine kadar yaygın bulunan Türkçenin söz varlığı, en eski dil ürünlerinden başlayarak bir bütün halinde incelenecek olursa, dünyanın en eski, en güçlü dillerinden birinin karşısında bulunulduğu görülmektedir. Yazıtlardan Türkiye Türkçesine kadar, dilimizin geçmişi incelenecek olursa, yabancı dillerin etkisine karşın engin bir söz varlığıyla karşılaşılır. İslamiyetin kabulünden, X. yüzyıldan sonra Arapçanın, özellikle, edebiyat ürünleri aracılığıyla da Farsçanın güçlü baskısı uzun yıllar sürmüş olmakla birlikte, Türkçe, yapısındaki türetme ve kavramlaştırma gücüyle yaşamaya devam etmiştir.

Filoloji ve dilbilim çalışmalarında, bir dilin sözcükleri, terimleri, yabancı dillerden gelme öğeleri, atasözleri, deyimleri, insanlar arasındaki ilişkilerde kullanılması gelenek halini almış kalıp sözleri ve kalıplaşmış bir takım özdeyişler, bir bütün olarak söz varlığı adı altında ele alınır. Bu terimle anılan varlık, aynı zamanda, o dili konuşan ulusun maddi ve manevi kültürünü, dünya görüşünü, yaşam koşullarını ve deyimlerini de yansıtır (Aksan 2002: 13).

Söz varlığı içinde, bir dilin kendi öğelerinden oluşan, kimi zaman yabancı öğelerin de girdiği temel söz varlığı, insanın organlarından ve vücut bölümlerinden başlayarak yiyecek-içeceklerine, en sık kullandıkları araç-gereçlere, doğayla, tarımla ilgili konu ve olaylara, en sık gereksinim duydukları fiillere ve sayı sistemine kadar uzanan bir kavramlar bütününü kapsar. Dildeki öteki sözcüklerin yanı sıra, bilim, teknik, sanat ve zanaat alanlarının kavramları olan terimler de söz varlığı içinde yer alır. Söz varlığının bir başka kesimini deyimler oluşturur. Her dilde, belli bir durumu, olayı, insanların tutum ve davranışlarını belirlemek üzere, birden çok sözcükle anlatım bulan bu öğelerden başka, bir ulusun bilgeliğini, yaşam deneyimlerini yansıtan ve kuşaktan kuşağa aktarılan atasözleri de aynı çerçeve içindedir.

Söz varlığında, insanların toplum yaşamlarında, belli bir kültürün ürünü olarak kullandıkları kalıp sözleri (ilişki sözleri) de bulunmaktadır. Türkçedeki *elinize sağlık, kolay gelsin, başınız sağ olsun* gibi, ilgili örnekleri ayrı bir özellik taşıyan bu sözlerin yanında, kalıplaşmış biçimde, çoğu kez dilden dile geçen kalıplaşmış sözler de vardır. Dünya dillerinde benzerleri bulunmakla birlikte, Türkçede bambaşka bir yer tutan ve anadilimizde büyük bir anlatım gücü kazandıran ikilemeler de yine söz varlığı içinde yer alır.

2.1.1.1. Atasözleri

Atasözü (Alm. Sprichwort; Fr. Proverbe; İng. Maxim, Proverb; Osm. Darb-ı mesel), Anonim özellik taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği özlem ve denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz:

Alet işler, el övünür.

Ak akça kar gün içindir.

Çalma elin kapısını, çalarlar kapını.

Ağlamayan çocuğa meme vermezler.

Keskin sirke küpüne zarar.

Çobansız koyunu kurt kapar.

Taşıma su ile değirmen dönmez.

Güvenme varlığa düşersin darlığa.

Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur. …vb (Korkmaz 2007: 27).

Belirli bir yargısı olan ve genellikle kalıplaşmış anlatımların önemli bir bölümü de düşünce ve duyguları bildirmede hazır kuvvet olan ve daima kalıplaşmış cümleler halinde kullanılan atasözlerinden oluşur. Atalardan kalmış belirli kalıplar içinde yol gösterici, akıl öğretici cümlelerdir. Bu cümleler geleneklerin etkisinde hazır akıllar

ve hazır öğütler oldukları için kolaylıkla benimsenir. Atasözlerinin kesin olarak bir yargı taşımaları, cümle biçiminde bulunmaları beklenir.

Her ulusun kendi atalarının düşüncelerine, denemelerine, gelenek ve görgülerine dayanan ulusal atasözleri vardır ve bu çeşit atasözlerinden de o ulusun düşünce, duygu yolları ve türleri az çok öğrenilmiş olur. Her ulusta atasözüne rastlanılması, insanların, daima geçmiş kuşakların düşünce ve deneyimlerinden yararlanmak istediklerini, ihtiyaç karşısında, ataların akıllarına, öğütlerine başvurduklarını açıkça göstermektedir.

Bütün atasözlerinde bir hikmet, bir öğüt, bir denem, özlü bir düşünce vardır; atasözünün doğruluğu herkesçe kabul edilir. Onun için bunlara hazır akıllar denilebilir. Atasözlerinin sahipsiz, anonim olmaları onlara herkesin kolayca sahip olmasına yaramıştır. Vecizeler de az çok atasözleriyle aynı özellikleri taşıdıkları halde, çok az insan arasında yayılmışlardır, sahipleri bilinir veya bilinmelidir ki, vecize olabilsin.

Atasözlerinin anlam yönünden en büyük özelliklerinden biri de, soyut kavramları anlatabilmek, canlandırabilmek için çok defa somut varlıkları örnek göstermeleridir. Bu bakımdan deyimlere benzerler fakat her atasözünde bu özellik yoktur ve her atasözü somut örnek göstermez. Bazı atasözleri, vermek istedikleri akılları ve öğütleri, cisimlenmiş varlıklara benzeterek gözlerimizin önünde canlandırırlar ve esas düşünceye dikkatimizi çekerler. Aynı durum deyimlerde de görülmektedir. Onlar da anlatmak istedikleri soyut varlıkları, somut varlılara benzeterek canlandırmaya çalışırlar. Fakat bu benzetme, resim ve hayal yönünden çok farklıdır. Atasözlerindeki hayaller, çizilmek istenen resimler, doğada olduğu gibidir. Doğa olayları örnek gösterilerek, verilmek istenen akıl ve öğüt, gözlerin önünde canlandırılır. “Hayvanın alacası dışında, insanın alacası içindedir”, “Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür”… vb.

Örnek göstererek anlatımı somutlaştırmak muhakkak ki anlatım kolaylığı sağlar ve anlatım gücünü artırır. Bu özellik kalıp ifadelerin temel özelliklerinden biridir. Fakat, deyimlerdeki resimler, hayaller atasözlerine oranla daha olağanüstüdür ve daha çok anlatım gücünü artırırlar, mantık dışındaki durumları ile dikkati çekerler:

“Dam üstünde saksağan, vur beline kazmayı”, “Balık kavağa çıkınca”, “Sinek kırkımında”…vb. Atasözlerinin, mantık dışı gibi görünen en belirli hayali, “Denize düşen yılana sarılır” gibi atasözlerine dayanır ki, bu da mantık dışı değil, en son çaredir veya başa gelebilecek bir olaydır. Böylece deyimlerin çizdiği resimlerle, atasözlerinin çizdiği resimler arasındaki önemli fark, olağan veya olağanüstü olaylar bakımından gözden kaçırılmamalıdır.

Atasözleri, insanlığın, hazır akıllardan yararlanma ihtiyacını karşıladığına göre, kuşaktan kuşağa geleceklere de ulaşacak demektir. Atasözleri, genellikle, kalıplaşmış cümle sayılır ve bir iki sözcüğü değişse de kalıp bütünüyle değişmez. Bu açıdan atasözlerinin cümle biçimleri bellidir. Atasözleri herhangi bir cümle biçiminde kurulamaz. Atasözlerini bildiren yargılar çok defa 3. Kişi gösteren geniş zamanlı(muzari, durativus) eylemlerle veya 2. Kişi emir kipiyle kurulmuştur. Bunlar dışında 1. Kişi veya 2. Kişi çekim eklerini taşıyan çeşitli eylem zamanları, atasözlerinde kullanılamaz. Bu bakımdan atasözleri, deyimlerden kesinlikle ayrılır. Atasözlerinin, çok defa geniş zamanlı bir eylemle kullanılması, taşıdıkları kavramların ve üstlendikleri anlamların gereğidir. Atasözlerinde belirtilen anlamın her zaman geçerli olduğu, kuşaklarca denenmiş bulunduğu, bu kiple kolayca anlatılır. Çok az olarak geniş zaman kipi dışında, gereklilik(vücubi) gibi başka kiplerle ya da eylemsiz söylenen atasözleri varsa da, bunların da altında bir geniş zaman gizlidir: “Düşmez kalkmaz bir Allah” (var yalnız) yahut “Az veren candan çok veren maldan” (verir) gibi (Hatiboğlu 1972: 183).

Atasözlerinin sözcükleri deyimlerden daha kuvvetli bir kalıplaşma içindedir, büyük değişikliklere uğratılamazlar ve çekim ekleri kullanılarak çeşitli kişilere bağlanılamazlar. Atasözlerinde lehçelere, ağızlara veya zamana bağlı olarak bazı değişiklikler görülür. Fakat belirli bir iki sözcük arasındaki kalıplaşma olduğu gibi kalır. Çünkü atasözleri de deyimler gibi pek uzun olamaz, sözcükler sayılı hatta ölçülüdür ve aralarında uyak gibi ses benzerliğinin arandığından, kalıplar kolay kolay bozulamaz. Bu bakımlardan sözcükler, yerlerinde kalıplaşmış sayılır. Atasözlerindeki bir sözcük veya bir ek, ancak olduğu yerde, bir başka benzer sözcük veya ekle değiştirilebilir veya kalıbın bir kısmının başa veya sona kaydırılmasıyla

değişiklik yapılabilir. Yoksa atasözleri çeşitli çekim ekleriyle ad ve eylem çekimlerine giremezler:

"Sirkesini sarımsağını sayan paçayı yiyemez"

ya da

"Sirkeyi sarımsağı düşünen paçayı yiyemez"

"Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır"

ya da

"Akıllı düşman akılsız dosttan iyidir"

"Hayır söyle komşuna, hayır çıksın başına"

ya da

"Hayır söyle komşuna, hayır gelsin(gele) başına"

"Gelen gidene rahmet okutur"

ya da

"Gelen gideni aratır" …vb gibi.

Atasözleri, bir bölgede yayıldığı kalıpla tanınır, öyle ki, bir biçimini bilen, öteki biçimini yanlış sayar.

2.1.1.2. Deyimler

Dillerin söz varlığını inceleyen dilbilim alanının özel bir dalı doğrudan doğraya deyimleri ele alır. Fransızcada phraseologie ve idiomatique, Almancada phreseologie ve idiomatik adı verilen bu dalda, deyimlerin oluşumları, biçim ve anlam yönünden nitelikleri, çeşitli özellikleri incelenir; değişik dillerin deyimlerini bir araya getiren sözlükler hazırlanır (Aksan 2002: 95).

Deyim (Alm. Ausdruck, Redensart; Fr. Locution; İng. Locution, İdiom; Osm. Tabir) gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine

sahip kelime veya kelime grubu: abayı yakmak, bağrına taş basmak, aşağıdan almak, buluttan nem kapmak, çileden çıkmak, dalga geçmek, el ele vermek, karşı gelmek, mercimeği fırına vermek, nalları dikmek, saman altından su yürütmek, üç buçuk atmak, yüz göz olmak, zılgıt yemek vb. (Korkmaz 2007: 66).

Deyim, anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan, bazı sözcükleri değişmediği halde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır. Buna göre, deyimin bildirdiği anlatımda az çok mantık dışı hayaller, düşünceler aramak, özellikle verilen kalıbın sözcüklerinden birisinin veya ikisinin eylem çekimi veya ad durumlarından birine girip girmediğini göz önünde bulundurmak gerekir. Bütün dünya deyimlerinde birleşen ortak özellik, sözcüklerin az çok gerçek anlamı dışına, hatta mantık dışına kaymasıdır. Deyim kalıplarının yaratılması, eskilere, atalara aittir, biraz da onun için mantık aranmaz, kalıplar hazır kuvvet sayıldığından, olduğu gibi kolayca kullanılır (Hatiboğlu 1972: 194).

Sözcüklerin alışılmış anlamlarına çıkarak dikkati çekmek, anlatım güçlüğünü kolaylaştırmak, pek çok konunun hatta sanatın aradığı yoldur. Türk ataları, Türk dilini deyimler bakımından yabancı dil etkilerinin kolayca yıkamayacağı kadar zenginleştirmişlerdir. Deyimler, bazı özellikleri ile atasözlerine, bazı özellikleri ile de birleşik sözcüklere ve dolayısıyla de terimlere benzerler. Halbuki birleşik sözcükler bir yönleriyle bazı deyimleri andırırlarsa da birçok yönleriyle bu çeşit sözcüklerden ayrılırlar.

Deyimler biçim yönünden en az iki, en çok yedi sekiz sözcük ile kurulur. Çok uzun deyimler, çok defa deyimlikten çıkmış, bozulmuştur. Bir tek sözcük ise deyim olamaz, eğer bir sözcüğün anlamı gerçek anlamından kaymış ise, o sözcük artık mecaz anlamıyla kullanılıyor veya sözcüğün birçok anlamı var demektir. Çünkü tek bir sözcüğün pek çok gerçek veya mecaz anlamı olabilir. Deyimde ise, bir tek sözcüğün anlamı dışında kullanılması aranmaz, en az iki sözcüğün birlikte kullanımlarından doğan ortak anlam, gerçek anlam dışında, hatta mantık dışında olmalıdır. Yoksa bir tek sözcüğün gerçek anlamı dışında kullanılması, çekici bir özellik yaratamaz, belki de anlamın kaybolmasına, sözcüğün anlaşılmamasına yol açar ve tek sözcük olduğu için de mantık dışına kayma söz konusu olamaz.

Deyimler, kalıplaşmış sözcüklerdir. Yalnız kalıplaşma birleşik sözcüklerde ve ikilemelerde olduğu gibi bütün sözcükler arasında değildir. Daha doğrusu deyimlerde kalıplaşma kesindir ama her türlü ad durumu ve çekim ekleriyle kullanılabilirler. Cümle hükmünde olan deyimler, çok defa atasözleri ile karışır. Cümlenin birkaç sözcükten ibaret olan esasının atalardan kalmış olmasına rağmen, çekimlere girebilmeleri, deyimin, anlam gücünü artırmak için, duruma göre değiştiğine, kısaca gerçek atasözü olmadığına en iyi delildir. Deyimlerde herkes kendine göre bir çekim kullanabilir. Çünkü deyimi belli bir çekimle kullanma zorunluluğu yoktur.

Deyimlerde her şeyden önce anlamda bir abartı yönü, mantık dışına çıkma çabası vardır. Hatta deyimlerde olağanüstü manzaralar, hayaller, resimler çizilmeye çalışılır. Amaç, fazlası ile dikkati çekip anlatıma güç vermek, kolay anlatımı sağlamaktır. Az sözcükle çok şey anlatabilmektir. Çok sevinen bir insanı anlatmak için, "etekleri çil çalıyordu" demek, her tarafı hareket halinde, gülen bir insanı göz önüne getiren, kestirme anlatım yoludur. Deyimlerde de atasözlerinde olduğu gibi, özlü kavramlar vardır ve bu kavramlar, yine atasözlerinde olduğu gibi somut varlıklarla hatta atasözlerinde görülen anlamdan daha ileri gidilerek hikâyelerle anlatılır. Anlatımda daha güçlü, daha verimli olabilmek için herkes tarafından bilinen insanlar arasında yayılmış hikâyelere değinen deyimler, bu durumu bir iki sözcükle kısaca anlatırlar.

2.1.1.3. Terimler

Terim (Alm. Fachausdruak; Fr. Terme; İng. Term; Osm. Istılah), bilim teknik, sanat, spor, zanaat gibi çeşitli uzmanlık alanlarının kavramlarına verilen sınırlı ve özel anlamdaki ad: radyo televizyon, bilgisayar, dilbilimi, yüklem, benzeşme, dörtgen, atardamar, yer çekimi vb. (Korkmaz 2007: 213).

Dilcilikte bilim, teknik, sanat, zanaat ve spor gibi değişik alanlarla ilgili özel kavramları karşılayan öğelere terim adı verilmektedir. Kimi zaman, kimyadaki eriyik, dişçilikteki dolgu, geometrideki açı, askerlikteki çıkarma gibi tek bir sözcükten, kimi zaman da fizikteki içbükey, askerlikteki uçaksavar, bilişim alanındaki bilgisayar gibi birleşik sözcüklerden oluşan terimlerin birkaç sözcükten kurulmuş örnekleri de vardır: Maliye alanındaki katma değer vergisi, asgari geçim

indirimi, dilbilgisindeki özne-yüklem uygunluğu gibi. Bilimde, teknikte, felsefe ve yazın alanında yeni buluşlar, gelişmeler gerçekleştiren ülkelerin söz varlıkları, bunlara ilişkin kavramlarla zenginleşir. Her dilde terimler, ilgili oldukları nesne ya da kavramların günlük kullanıma girmesi, yaşamda sık sık yer alması sonucunda terim olmaktan çıkar, dilin öteki sözcüklerine yaklaşır veya kalıp ifadeler içinde yer alarak kullanılır. Bugün örneğin röntgen, enflasyon, telefon gibi aslında terim olan sözcükler böyle bir duruma gelmiştir (Aksan 2002: 175).

2.1.1.4. İkilemeler

İkilemeyi ikileme yapan en önemli özelliklerden biri de kalıplaşma olmasıdır. İkilemeler arasındaki kalıplaşma o kadar kesin ve katidir ki, ikilemeyi oluşturan sözcüklerin yerlerinde bir değişiklik yapılamaz, bazıları da yalnız başına kullanılamazlar. Çoluk çocuk, eski püskü bibi ifadelerde, çoluk ve püskü sözcükleri bir zorlama olmaksızın yalnız başlarına kullanılmazlar. Bunların dışında her iki sözcüğü de yalnız başına kullanılamayan allak bullak, mırın kırın gibi ikilemeler de mevcuttur. Bu ifadeler arasında birlikte kullanılmalarını gerektiren gizli bir bağ vardır, işte bu bir kalıplaşmadır. İkilemeyi meydana getiren sözcükler arasındasıra bakımından da bir kalıplaşma söz konusudur. Önce kullanılan sözcük sonra, sonra kullanılan da önce, genellikle, kullanılmaz. Kullanılır ise, gizli bağ bozulur, kalıplaşma ortadan kalkar ve dolayısıyla da ikileme ortadan kalkar (Çoraklı 2001: 54).

"Türk Dilinde İkileme" konusu gerek genel, gerekse özel olarak çeşitli araştırıcılar tarafından farklı bakış açılarıyla incelenmiştir. Bu konuda araştırma yapmış kişilerin görüşlerini ve araştırmalarını giriş bölümünde detaylıca verdik. Bu sebeple tekrardan buraya almak istemedik. Kayıtlara geçen ya da adı bilinen ilk çalışmadan bu güne yüz yılın üzerinde bir zaman geçmiştir. Bu geçen süre içinde ikilemeler üzerine yapılan araştırmalarda genel olarak ikileme için, anlatım gücünü arttırmak, anlamı kuvvetlendirmek, kavramı zenginleştirmek, ifadeye güzellik katmak amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi ya da anlam olarak birbirine yakın yahut zıt olan veya sesleri birbirine benzer iki veya daha fazla sözcüğün ard arda, araya sözcük ya da sözcükler alarak bir arada kullanılması tanımı verilmiştir.

2.2. İkilemenin önemi ve Türkçeye katkısı

Türkçeye olağanüstü bir anlatım gücü ve zenginliği kazandıran, anadilimizin biçim, sözdizimi, sözcükbilim ve anlambilim bakımından önemli bir özelliğini oluşturan öğeler, ikilemelerdir. Hint-Avrupa dillerinde Türkçeye göre çok az kullanılan, ancak Korecede ve bir ölçüde Japoncada sıkça görülen ikilemeler, tarih boyunca, Türkçenin her evresinde, her lehçesinde yaygın olarak kullanılmış, bu eğilim bu güne kadar gelmiştir. Günümüz Türkçesinde bu eğilimle kullanılan ikilemeler, dinleyende, başka herhangi bir anlatım yoluna göre çok daha güçlü ve etkili bir izlenim uyandırır; zihinde bir kavramın algılanması sırasında, onun pekiştirilmesini sağlar. Örneğin,

Sabahleyin çok erken kapıma geldi.

ya da

Sabahleyin erkenden kapıma geldi.

yerine

Sabah sabah kapıma geldi.

gibi bir tümce, içerdiği kelime nedeniyle, ötekilerden çok daha güçlü bir anlatım sağlar. Bir işi, bir sorunu çözümleyebilmek için, uzun uzadıya düşünüp zihin yormak, düşünüp taşınmak, düşünmek taşınmak ikilemeleriyle daha iyi anlatılır (Aksan 2002: 81).

İkilemenin önemini Hatiboğlu da şu şekilde dile getirir: "…İkileme olayı, yapı bakımından Türkçenin temellerine kadar inen bir özelliktir. Türkçenin yapısı, belli başlı ele alınınca ikileme olayının önemi ortaya çıkar. İkileme Türkçenin zenginliğidir ve Türkçenin yaratma gücüdür. Türk düşüncesindeki anlam bolluğunu, kavram inceliğini karşılamak üzere sözcük kurar gibi, türlü yönlerden birbiriyle ilgili iki sözcük yan yana getirilir ve yeni bir anlatım yolu yaratılır." der ve iklemenin gerekliliğini şöyle ifade eder: "İkileme olayı, genellikle, "*çoluk çocuk, ana baba, çanak çömlek, ev bark, kapı baca, şaka maka, eğri büğrü, allak bullak*" gibi

örneklerden ibaret sanılmış, bu dil olayının Türkçedeki yaygınlığı, önemi, çok defa dikkatleri çekmemiş, gücü, değeri küçümsenmiştir."(Hatiboğlu 1972: 51).

Hatiboğlu, yine aynı yazının devamında "ikileme, aslında bir psikoloji ve müzik olayıdır. Türkçede, ikileme, şiire, düzyazıya, anlatıma güç, aydınlık katan, güzellik ve ahenk sağlayan, ancak bazı ozan ve yazarlarca sezilmiş bir sırdır." diyerek ikilemenin önemini vurgular (Hatiboğlu 1972: 52).

2.3. İkilemelerin genel özellikleri

2.3.1. Ses benzerliği

İkilemeyi oluşturan sözcüklerin genel özelliklerinin başında ses benzerliği(uygunluğu) ve ritim ile ahenk gelir. Bu olay ikilemeyi kuran en belirgin özelliktir, denilebilir. İkilemelerin kurulmasında, ses benzerliğinin, ses güzelliğinin önemi ve etkisi büyüktür. İkilemeleri kuran sözcüklerin çoğunda, önseste veya sonseste ses benzerliği mevcuttur. Türk düşünce yapısı, ikilemeleri kurarken bir çeşit kafiye oluşturur. Kafiyeyi de ünlü uyumları, ünsüz benzeşmeleri… vb. gibi ses özelliklerinden faydalanarak oluşturur. Anlatımı ve ifadeyi güçlendirmek için, ikileme kurarken ya aynı sesi veren aynı sözcük tekrar edilir yahut sesleri birbirine yakın olan, birbirini andıran sözcükler yan yana kullanılır (Hatiboğlu 1981: 13).

Önseste benzerlik, ikilemeyi oluşturan sözcüklerin başındaki ünsüzlerin benzeşmesiyle sağlanır: *çul çaput, yamru yumru, zar zor, toz toprak, kış kıyamet, döl döş, bet beniz… vb.* Sonsesteki ünsüz ya da ünlülerin ses bakımından benzerliği de bir çeşit kafiye sayılır: *yırtık pırtık, haşır neşir, hesap kitap, süklüm püklüm, kırık dökük, arama tarama, irili ufaklı… vb.*

2.3.2. İkilemelerde kalıplaşma

Türkçede genel olarak her tür sözcükle, belli kavramlar için, yan yana veyahut araya başka sözcükler de alarak ikileme kurulabilir. Ancak, büyük çoğunlukla ikilemeler, yan yana sıralanmış ve kalıplaşmış iki sözcükle oluşmuştur. Uzun yüzyıllar birlikte kullanılan birçok açıdan kalıplaşmış sözcükler olan ikilemelerde, kalıplaşma olayı o kadar kesindir ki, ikilemelerde kullanılan bazı sözcüklerin sırası değiştirilemez, bazıları da tek başlarına kullanılamaz haldedir. *Eski püskü, çoluk*

çocuk örnek ikilemelerindeki *püskü* ve *çoluk* sözcükleri çok fazla zorlama olmadığı takdirde tek başlarına kullanılmazlar. Bu gibi ikilemelerin arasında birlikte kullanılmalarını gerektiren gizli bir bağ, bir zorunluluk bulunmaktadır; bu bir kalıplaşmadır.

2.3.3. İkilemelerde sıralama

İkilemeyi oluşturan iki sözcük arasında sıralanma açısında da bir kalıplaşmadan söz edilebilir. İkilemeyi oluşturan sözcükler ya kalıplaşmıştır ya da kalıplaşma yolundadır. İkilemelerde, genellikle, önce kullanılan sözcük sonra, sonra kullanılan sözcük da önce kullanılmaz, kullanılırsa kalıplaşma ortadan kalkar ve dolayısıyla da ikileme de ortadan kalkar. *Eninde sonunda, kör kütük… vb.* ikilemelerinde kalıplaşma o kadar kesin ve ortadadır ki, *sonunda eninde, kütük kör* şeklindeki kullanım bize itici ve çok kaba gelir. Bu açıdan bakıldığında ikilemelerdeki sözcüklerin kullanım sırası, kalıplaşma ile kendiliğinden saptanmıştır. Çok az sayıda ikileme bu kuralın dışında kalır: *büyüklü küçüklü, küçüklü büyüklü, irili ufaklı, ufaklı irili, hatır gönül, gönül hatır, akıllı uslu, uslu akıllı… vb.*

İkilemelerdeki sıralamada ilk bakışta görülebilen özellik, tek heceli ya da az heceli sözcüğün, çok heceli sözcükten önce gelmesidir. Çok heceli sözcüğün öne alınmasıyla genel itibarıyla ikileme kurulamaz. *Çul çaput, don gömlek, din iman, kör topal, dirlik düzenlik, dal budak, kör kütük, bıkmak usanmak… vb.*

İkilemelerde genel temayüle göre, ünlü ile başlayan sözcük, ünsüzle başlayan sözcükten önce kullanılır: *El pençe, eninde sonunda, er geç, ekip biçmek, it köpek, akça pakça, eksik fazla, el ayak… vb.*

Köken bakımından ikilemeler incelenirken ikilemelerin yabancı sözcüklerle birlikte oluşanları da bulunduğu görülmektedir. Yabancı sözcüklerle kurulan ikilemelerde genellikle Türkçe sözcükler önce, ardından da yabancı sözcükler gelir. *Kış kıyamet, eksik fazla, güçlü kuvvetli, kul kurban… vb.*

İkileme örneklerine bakıldığında bazı ikilemelerde de öncelik ve sonralık sırası dikkati çeker. İkilemeyi oluşturan sözcükler arasında önceki olaydan sonraki olaya doğru bir sıralanış görülür. *Alım satım, alış veriş… vb.*

2.3.4. İkilemeyi oluşturan sözcükler arasındaki ünlü kuralları

Farklı sözcüklerden oluşturulan ikilemelerin birçoğunda, özellikle de yansıma sözcüklerden oluşturulmuş ikileme türlerinde, baştaki sözcüğün ilk hecesinde /a/ sesi bulunuyorsa, ikinci sözcüğün ilk hecesinde /u/ sesi bulunur: *Şartlı şurtlu şarıltı şurultu, çarpık çurpuk, allak bullak, şakır şukur, gacır gucur, şapır şupur, çatır çutur, takır tukur, cart curt, tak tuk, takas tukas, kem küm… vb.*

2.4. Türk dilinde ikileme olayı ve Uygur Türkçesinde ikilemeler

Türk dilinin bilinen ilk yazıtlarından başlayarak günümüz Türkçesine kadar her safhasında ve bütün lehçelerinde, ikileme olayına rastlamak mümkündür. Orhun yazıtlarında dar bir sözcük kadrosuna rağmen, ikilemeli anlatım eğiliminin yaygın bir şekilde görülmesi, anlatımı güçlü ve etkili kılan, güzelleştiren ikilemenin bilindiğini ve bilinçli bir şekilde kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Yazıtlarda: *Açsık tosık, eçüm apam, il törü, tünli künli, yabız yablak, yir sub, kız koduz, ıda taşda… vb.* kullanımların yanında fiil ikilemeleri de dikkati çeker: *Adrıl- az-, alkın- arıl-, emget- tolgat-, içik- yükün-, öl- alkın-, tir- kubrat-, yangıl- yazın-, itin- yaratun-, it- igid-… vb.* (Tekin 2003: 15).

İkilemlerin Türk dilindeki en çok ve en sık rastlanıldığı dönem hiç şüphesiz ki, Uygur Türkçesi dönemidir. İkileme, Uygur Türkçesinin başlıca özelliklerinden biridir. Uygur Türkçesinde Türkçe sözcüklerden kurulmuş sayısız ikileme örneğine rastlamak mümkündür. *Köngül köküz, agı barım, üküş telim, küç erdem, yolçı yerçi, otaçı emçi… vb.* Bu dönemde ikilemeler, yabancı dillerin Türkçeye etkisiyle sayıca artmaya başlamıştır. İkilemelerden vazgeçmeyen Türkler, Uygurca sözcüklerle birlikte aynı ya da yakın anlamlı yabancı sözcükleri de yan yana getirerek ikileme şeklinde kullanmaya başlamıştır. *Hua çeçek, kalp öd… vb.*

Türk dilinin ilk grameri ve sözlüğü olan Divanü Lugati't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud, Türkler arasında kelimelerin ikilemeli olarak kullandığını belirterek *"bilinmelidir ki oğuzların dili incedir, Türklerin birisi asıl ve kök öbürüsü takıntı olmak üzere çift olarak kullandıkları her bir ismin ve fiilin Oğuzlar takıntı olanını kullanırlar. Halbuki öbür Türkler, bunu tek olarak söylemezler. Söz gelimi, Türkler bir şeyi kattıkları zaman kattı kardı , derler. Burada kök olan kattı 'dır. Kardı*

kelimesi takıntıdır. Oğuzlar bir şeyi bir şeyle karıştırdıkları zaman kardı deyip asıl olanı bırakırlar. Yine böyle Türkler edhgü yawlak derler, iyi kötü demektir. Edhgü = iyi, yawlak = yawuz, kötü, anlamındadır. Bu ikisini birlikte kullanırlar. Tek olarak birisini kullanmazlar. Oğuzlar ise bunları tek, yalnız olarak tanırlar" açıklama ve örneklerini vermektedir (Atalay DLT-I 1998: 432).

2.5. Neden Uygur Türkçesi?

Şinasi Tekin, konuyla ilgili şu şekilde düşünür: Uygur dilinde ikilemeden bol bir şey yoktur. Bunun sırrı, birinin diğerini izah etmesi, belirlemesi yani, manasını açıklığa kavuşturmasıdır. Bu açıklama işini de bazı istisnalar dışında daima ikinci sözcük görür. Buradan çıkarılacak sonuç ise, ikilemelerde birinci sözcük türlü sebeplerden ötürü yadırganmaktadır. Bu yadırganmayı da muhtelif sebeplere dayandırır: a. Kelime yabancı bir dilden alınmıştır ve henüz dilin öz malı olmamıştır, yani, kelime henüz herkes tarafından anlaşılır bir duruma gelmemiştir, b. Kelime Türkçe asıllıdır ama bağlı bulunduğu kelime ailesinden ayrı düşmüştür, dolayısıyla manası bulanıklaşmıştır; semantik saydamlığı kaybolmuştur, c. İştikakı yenidir, dolayısıyla üstlendiği yeni mana henüz yaygınlık kazanmamıştır. İkilemelerin Uygur dilinde göçebelikten yerleşik hayata geçen halkın, karşılaştıkları şehir medeniyetini dillerinde ifade edebilmeleri için uzun zaman sözlü bir eğitimden geçmelerinin sonucunda oluştuğunu düşünür (Ş.Tekin 2001: 106-107).

Eski Uygur Türkçesinde İkilemelere çok sık rastlanır. Bu sıklığın sebebini, bizce, dönemle ilgili metinlerin pek çoğunun dini içerikli olmasında aramak gerekir. Yeni girilen Maniheizm, Budizm gibi dinlerin derin dini öğretilerini aktarmada ve bu dini terimlerin karşılığını bulabilmekte ve de anlatımı canlı tutabilmek için ikilemelerden olabildiğince çok yararlanılmıştır. Bunun yanında çeşitli sebeplerle etkileşime girilen dillerden alınan kelimeleri açıklamak üzere yabancı kelimenin yanına eklenen Türkçe bir kelimeyle kurulmuş yapılar da gözlemlenir.[10] İkilemeler, bugün olduğu gibi o dönemde de aynı kavram alanına giren kelimelerin aynı çekim eklerini alarak bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Çekim ekleri ikilemeyi oluşturan kelimelere ayrı ayrı eklenebildiği gibi, kelimenin son unsuruna da eklenebilir.

[10] Detaylı bilgi için bakınz. Meltem CAN, Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler (Basılamamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2010.

2.6. Uygur Türkçesinde İkilemelerin durumu

Birçok araştırmacı Türkçede veya lehçelerindeki ikilemeleri ele alırken ikilemelerin bir araya geliş esasları üzerinde durmuş ve kendince bir sınıflandırma yoluna gitmiştir.[11] Ben çalışmam için en temel şekilde genel geçerliği olan bir tasnif verip ardından asıl konum olan ikileme türlerinden iştikaklı ikileme konusuna geçeceğim. Uygur Türkçesinde görülen ikilemelerden belli başlı bazı derlemelerden ve kaynaklardan hareket ederek basitçe yapılmış bir tarama ile elde edilen veriler ışığında ikilemeleri anlamları, kökenleri ve kuruluşları açısından değerlendirip bir tasnif oluşturabildik.

A. Anlam açısından ikilemeler

a.a. Eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler

İki sözcüğü de aynı anlama gelen bu tür ikilemelere Uygur Türkçesinde sıkça rastlanır. *Bodun bokun, odug sak, eşid- tıngla-, çol- sugul- ... vb.*

a.b. Yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler

Birbirine yakın anlamlı ya da birbirini anlam olarak tamamlayan sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşan ikilemelerdir ve örneklere bakıldığında, denilebilir ki, Uygur Türkçesinde en çok kullanılan ikileme türüdür. *Aksak çolak, buğday arpa, yiil yağmur, öpüş- kuçuş-, kül- oyna- ... vb.*

a.c. Zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler

Birbirinin zıddı veya karşıtı olan kelimelerin bir araya gelerek oluşturduğu ikilemelerdir ve diğer yukarıdaki türlere nazaran sayıca daha azdır. *Az üküş, eski yangı, agtın- in-, kir- ün-, ölüg tirig ... vb.*

B. Köken açısından ikilemeler

b.a. Türkçe kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler

Uygur Türkçesinde görülen ikilemelerin çoğu, bu türden oluşmuş ikilemelerdir. Türkçe sözcüklerin meydana getirdiği ikilemeler, yukarıda da değinildiği üzere,

[11] Ağakay 1954, Hatiboğlu 1981, Tuna 1986… vb.

anlam açısından eş, yakın veya zıt anlamlı olabilir. *Çog yalın, erüş üküş, kuş kuzgun, kaş köz, iniş yokuş, agı barım… vb.*

b.b. Türkçe ve yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler

Türkçe bir sözcükle yabancı bir sözcüğün bir araya gelerek oluşturduğu ikilemeler, Uygur Türkçesinde sıkça görülmektedir. Kökeni farklı iki sözcüğün bir araya gelişi, arada hiçbir bağlantı unsuru kullanılmadan yapılabileceği gibi bazen de *atlıg, tigme* gibi bağlayıcılarla yapılır. Bağlantı unsuru kullanılmadan yapılan oluşturulan bu tür ikilemelerde Türkçe kelime başta olabileceği gibi sonda da bulunabilir. Bir tamlama da böyle ikilemelerin kurucularından olabilir. Kökenleri farklı her iki kelime diğerinin o dildeki karşılığı durumundadır. Bu nedenle böyle ikilemeler anlam açısından genellikle eş anlamlı sözcüklerden kurulu ikilemelerdir ve ayrıca bir inceleme alanını oluşturur. Sınırlı sayıda olsa da anlamları birbirine yakın farklı kökten gelmiş sözcüklerin oluşturduğu ikilemelere rastlamak mümkündür. Ancak kökenleri farklı, anlamları zıt iki sözcüğün oluşturduğu ikileme bulunmamaktadır. Ayrıca bu tür ikilemeler bir iki istisna dışında sürekli isim soylu sözcüklerden kurulmuştur. *Biş pançıkı* "beş; Tür.+Sanskr.", *çakır tilgen* "tekerlek, çark; Sanskr.+Tür.", *ırk sun* "fal; Tür.+Çin.", *futsı bilge* "hoca; Çin.+Tür."… vb.

b.c. Yabancı kökenli sözcüklerden oluşan ikilemeler

Köken bakımından en az rastlanan ikileme türünü bu grup oluşturur. Çoğunlukla tercüme eserlerde karşımıza çıkar. İkilemeyi oluşturan sözcüklerin kökeni değişik dillerden olabileceği gibi aynı dilden de olabilir. Bu tür ikilemelerde kullanılan Sanskritçe sözcüklerin yoğunluğu dikkat çeker. Anlam açısından, bu tür ikilemeler, eş anlamlı ya da yakın anlamlı sözcüklerin bir araya gelmesinden oluşan ikileme sınıfında yer alır. Zıt anlamlı iki yabancı sözcüğün bir araya gelmesinden oluşan ikilemeler görülmez. *Dıdım pasak* "taç; Soğd.+Tohr.", *dışıt kşantı* "af, bağışlama; Sanskr.+Sanskr.", *kerem sang* "hazine; Arap.+Çin."… vb.

C. Kuruluşları bakımından ikilemeler

c.a. Bağlantı unsuru kullanılmadan oluşan ikilemeler

Uygur Türkçesinde ikilemeler çoğunlukla, bağlantı unsuru kullanılmadan oluşan ikilemelerden meydana gelmiştir. Bu nedenle örnek ikilemelerin büyük bir kısmı bu sınıfta karşımıza çıkmaktadır. *Aç suvsuz* "aç susuz", *açı- yıgla-* "acımak, üzülmek, ağlamak"…vb.

c.b. Bağlantı unsuru kullanılarak oluşan ikilemeler

Bu tür ikilemeler genel olarak Türkçe ve yabancı sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşan yapılarda görülür. Yabancı sözcükten sonra *atlıg* ya da *tigme* bağlantı unsurlarından biri getirilir; son olarak da o sözcüğün Türkçe karşılığı eklenir. Yabancı sözcük her zaman başta yer alır. Ancak gördüğümüz her *atlıg* veya *tigme* kullanılmış yapıyı ikileme olarak nitelendiremeyiz. Çünkü bu bağlama unsurlarından önce gelen yabancı sözcük özel bir isim de olabilir. Bu yüzden yabancı kelimenin anlamını bilmemiz gerekir. Bağlantı unsuru kullanılarak oluşturulmuş ikilemelerin Türkçe tarafı da aynı zamanda bir ilkeme olabilir. *Kısarı atlıg arslan* "aslan; Sanskr.+Tür.", *savlokadatu atlıg yirtinçü* "dünya, yeryüzü; Sanskr.+Tür.", *bodı tigme tuyunmak* "erme; Sanskr.+Tür.", *raçaşastır tigme törü bitig* "kanun kitabı; Sanskr.+Tür."… vb.

Uygur Türkçesindeki ikileme kullanma alışkanlığı zaman zaman çok ileri götürülmüştür. Üçlemelere, dörtlemelere, hatta yakın anlamlı iki üç kelimenin yan yana getirilmesiyle oluşturulmuş yapılara bu dönemde rastlamak mümkündür. İkilemelerin genel olarak kaç kelimeden kurulacağı hususunda görüş bildiren araştırmacıların düşüncelerini Meltem CAN tezinde,

> *İkileme* teriminin de belirttiği gibi bir kelime grubunun ikileme olabilmesi için en az iki kelimeden meydana gelmesi gerekir. Bu çalışmada iki kelimeden meydana gelen ikilemelerin yanında üç, dört ve altı kelimeden oluşan ikilemeler de yer almaktadır. ikileme konusunda yapılan çalışmalarda ikilemelerin bu özelliği ya hiç islenmemiş ya da birkaç cümlelik değerlendirilmelerle sınırlı kalmıştır. Korkmaz ikileme tanımında "aralarında belli bir ses düzeni bulunan bicim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan aynı, yakın ya da zıt anlamlı *iki veya daha çok kelimenin* (…)" (2003: 123-124) ifadesiyle kısa olsa da ikilemelerin ikiden fazla kelimeden de oluşabileceğini belirtmiş, fakat sonrasında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Aynı şekilde Banguoğlu "(…) söz içinde aynı isleyişte *iki veya daha çok kelimeyi* bağlayarak

> (…)" (2000: 510) tanımıyla sadece ikilemelerin ikiden fazla kelimeden de oluşabileceklerini belirtir. Bu kelimelerin sayılarının kaç olabileceği, nasıl bir araya geldikleri gibi unsurlar üzerinde durmaz. Tuna "Türkçede yalnız ikilemeler değil, üçleme, hatta dörtlemeler de bulunmaktadır. Bunların ayrıca araştırılması gerekir" (1986: 187) belirlemesinden sonra sözünü ettiği bu üçleme ve dörtlemelere örnek verir ve başka açıklamada bulunmaz. (Can 2010: 50)

İki, üç, dört, beş ve hatta daha fazla sayıda sözcüğün bir araya gelerek oluşturduğu ikilemelere örnek verecek olursak: *ince ayayur agırlayur tapınur udunurlar* "böylece hürmet eder, saygı gösterirler" manasına gelen aya-, agırla-, tapın- ve udun- fiilleri arka arkaya gelerek dört fiilden oluşan bir ikileme grubu oluşturmuştur. Bu ve bunun gibi örneklere metinlerde rastlamak mümkündür. Meltem Can'ın tezinde bu ikili, üçlü, dörtlü, beşli ve altılı ikileme gruplarına ayrıntılı bir şekilde girildiğinden biz burada çok sayıda örnek sıralamadık.

2.7. İştikaklı ikileme türü

İkilemelerin yukarıda değindiğimiz özelliklerine, oluşma şekillerine ve bunların türlerine değindikten sonra şimdide kendi konumuz olan iştikaklı ikileme türüne geçiyoruz. İştikak, aynı kökten gelen sözcüklerin birbiriyle olan ilgileri ya da aynı kökten türemeleri yoluyla oluşmuş yapılara verilen addır.

İkilemeleri ele alan araştırmacılardan Saadet Çağatay, "*Uygurca'da Hendiadyoinler*" adlı makalesinde ses benzerlikleri ile kurulan ikilemelerden bahsettikten sonra 6. madde olarak aşağıdaki ifadeleri kullanıyor:

> 6- Yukarıda gösterdiğimiz alliterationlar'dan başka, ayni kökten olan iki kelimenin ayrı gramatikal şekillerle(tabanlarla) yapılan hendiadyoinleri var ki, onlar şunlardır: *ton tonangu* "elbise, ton elbise" manasına gelen müstakil bir kelime *-a-* ekile denom. Verb* *tona-* yapıyor buna *-n-* ekiyle dönüşlü *tonan-* oluyor, bu fiil şekli *–gu* isim ekile isim yapıyor.
>
> Böylece aynı kelimeden çıkma teşekkül bir hendiadyoin oluyor. Bunun gibi: *alp alpagut* "yiğitler, kahramanlar" < *alp-a-gu-t, al altag* "hile, iğfal" v.s, < *al-ta-g, içi içegüsi* "içi, bağırsakları" (U III), *kadın kadnagın* (Kaş.) "kaynana ve kayınpeder, dünür, umumiyetle evlenen iki tarafın akrabası", *kür kürlüg* "hile, iğfal", *bı bıçgu* "bıçak"; yeni Türkçe'de bunların aynı kökten olan isim(mastar) ve fiilden

> yapılanları vardır: *sormak soruştur-, vermek veriştir-*, gibi veya Arapça kelimelerin müfret ve cemilerinden mürekkep olan *vezir vüzera, vekil vükelâ*, gibi şekiller dahi bu cinstendir. (Çağatay 1978: 31).

Bu ifadenin dışında, Şinasi Tekin'in *İştikakçının Köşesi* adlı eserinde Uygur dilinde, yukarıda bahsettiğimiz, hendiadiyoinlerin oluşumuna dair dile getirdiği görüşünde, ikilemelerde yadırganmaya dair getirmiş olduğu üç maddelik çözümünde, üçüncü madde olarak iştikakının yeni olmasından bahseder. Ancak, bu kadarıyla yetinir. Bize biraz da bu ifadede geçen iştikak ve ikileme kavramlarının düşüncesi ilham verdi diyebiliriz.

Yukarıdaki ifadeler dışında diğer çalışmalarda konu ile ilgili yorum getiren her hangi bir başka araştırmacıya rastlamadık.

3. BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İŞTİKAKLI İKİLEMELER

3.1. İştikaklı İkileme

İştikaklı ikilemeler aynı kökten gelmiş olmaları veya birbirleri ile olan anlam ilgilerinin yanında yapı olarak da tanınabilecek, kendine has özellikleri vardır. Bu ikileme şekli yapı olarak iki unsurdan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi asli unsur olarak adlandırdığımız asıl kök kısmını oluşturmaktadır. İkinci unsur ise, bu asli unsuru oluşturan kök kısmından türemiş olan türeme kısmıdır.

1. KISIM ASLİ UNSUR (ASILKÖK)	**2. KISIM TÜREMİŞ UNSUR (KÖK+EKLER)**	**İŞTİKAKLI İKİLEME [ASIL KÖK] + [KÖK+EKLER]**
AL	ALTAG	AL ALTAG “hile yalan”
BAY	BAYAGUT	BAY BAYAGUT “zengin, itibrlı”
BI	BIÇGU	BI BIÇGU “bıçak, keski”
Ö-	ÖDİKLE-	Ö- ÖDİKLE- “düşünüp, gözetlemek”
SER-	SERİN-	SER- SERİN- “engellemek, bastırmak”

Tablo 1: İştikaklı İkileme Yapısı

3.2.İştikaklı İkilemelerin Özellikleri

İştikaklı ikilemeleri oluşturan aslî ve türemiş unsurun, sözcük türü için bir özellik ortaya çıkmıştır. Yaptığımız araştırma sonucunda elde ettiğimiz örnekler, sözcük türü bakımından incelendiğinde, asli unsur isim ise, türemiş unsur da isim olmaktadır: *yul yulak* “pınar, dere”, *uz uzagut* “usta, mahir”, *turı turış* “dövüşmek, kavga etmek”, *iç içege* “iç organ, bağırsak”, *inç inçgülüg* “huzur, mutluluk”, kır kırtış “görünüş”, kol koltuk “kol, koltuk”, çı çımguk “bir tür üflemeli çalgı”, *bügü bügülenmek* “büyülenmek”, *baş başgut* “başkan, önde gelen”, *alp alpagut* “yigit, önde gelen”. Eğer, aslî unsur bir fiil ise, türemiş unsur da fiil olmaktadır. *ba- bagla-* “bağlamak, düğümlemek”, *busan- busurkan-* “daralmak bunalmak”, *buş- buşrul-* “üzülmek, dertlenmek”, *erin- ermegür-* “tembellik etmek”, *ö- ödikle-* “düşünüp

gözetlemek", *ser- serin-* "engellemek, bastırmak", *yır- yırt-* "parçalamak, yıpratmak". Bunun aksi bir örneğe, asli unsurun isim, türemiş unsurun da fiil veya asli unsurun fiil, türemiş unsurun da isim olduğu bir örneğe, taradığımız eserlerde rastlamadık. Buna dayanarak diyebiliriz ki: iştikaklı ikilemeler isim+isim ya da fiil+fiil türünde bir gelişme göstermiştir.

İştikaklı ikilemelerin kuruluş şekillerinden biri de aynı köke farklı ekler getirilerek farklı kavram alanları içinde yer alan iki farklı kelime oluşturarak kurulan şeklidir. Aslî unsurları aynı olan iki asıl kök kısmı farklı ekler alarak iki farklı türemiş kısım meydana getirebilmektedir. *Öz özüt* "öz, ruh" anlamında iken, *öz özek* "dere, pınar" anlamındadır. Bu tür ikilemelere de ortak asli kökten türemiş iştikaklı ikileme adını veriyoruz.

ASLİ UNSUR (ASIL KÖK KISMI)	**TÜREMİŞ UNSUR (KÖK+EKLER)**	**İŞTİKAKLI İKİLEME**
ÖZ	ÖZÜT	ÖZ ÖZÜT "öz, ruh"
ÖZ	ÖZEK	ÖZ ÖZEK "dere, pınar"

Tablo 2: Ortak Asli Kökten Türemiş İştikaklı İkilemeler

İştikaklı ikileme özelliklerinden biri de bazı iştikaklı ikilemelerin ikinci kısmını oluşturan aslî kökten türeme, türemiş unsurun sözcüğünde yaşanan ses olayıdır. Bu sözcüğün ikinci hecesindeki ünlü sesin bazı iştikaklı ikilemelerde düştüğü gözlemlenmiştir. *Agır agruş* "ağır başlı", *orun ornag* "yer, muhit", *ürüg ürgüt* "daima, sürekli".

İştikaklı ikilemenin iki unsuru da ek alacak ise, bu ekler genelde aynı ekler olmaktadır. *Küyü küzetü < kü-y-ü küzet-ü.*

İştikaklı ikileme özelliklerinden biri de aslî unsur ve türemiş unsuru oluşturan sözcüklerin farklı ekler de alabilmesidir. *San sakış* "sayı, adet", *sasıg sayıg* "çanak çömlek", *busan- busurkan-* "daralmak, bunalmak", *bütür- bütker-* "bitirip, tamamlamak", *erin- ermegür-* "tembellik etmek", *kıyın kıyık* "işkence, eziyet", *tangla- tangırka-* "hayrete düş-", *turıt- turkıgla-* "kaçınmak, sakınmak", *çam çarım* "itiraz".

İştikaklı ikilemeler bazen önlerine bir sözcük alarak da oluşabilirler. *Idtur- yokadtur-* "göndermek, ortadan kaldırmak, yok etmek", *kıkır- alakır-* "bağırıp haykırmak", *kırkış- alakırış-* "bağrışmak, çağrışmak".

İştikaklı ikilemelerden *ka kadaş* "hısım, akraba, kardeş" ve *kü- küzet-* "korumak, kollamak" şekilleri yanında *kam kadaş* "hısım, akraba, kardeş" ve *küg küzet* "gözcü bekçi" şekilleri de bulunmaktadır.

İştikaklı ikilemeler, yukarıda ikilemeler için oluşturduğumuz tasnifteki anlamlarına, kökenine ve kuruluşlarına göre ikileme sınıflarından, anlam bakımından eş anlamlı sözcüklerden oluşmuş ikileme grubu içinde yer alırken köken bakımından ise, genellikle Türkçe sözcüklerden kurulan ve kuruluşuna göre bağlantı unsuru olmadan kurulan ikileme özelliklerine sahip bir ikileme türüdür.

İştikaklı ikilemeler anlam bakımından genellikle eş anlamlı sözcüklerden oluşurlar. *At adgır* "at, aygır", *küri kürlüg* "ölçek, miktar", *kü- küzet-* "esirgemek, gözetmek", *orun ornag* "yer, mesken" vb.

İştikaklı ikilemeler köken bakımından ele alındığında genellikle Türkçe sözcüklerden kurulmuştur. *Al altag* "hile, yalan", *öz özüt* "öz, ruh", *yır- yırt-* "yarmak, yırtmak", *bı bıçgu* "bıçak, keski", *ton tonangu* "giyim, kuşam", *tang tangsuk* "tatlı, hoş", *bay bayagut* "zengin, itibarlı", *buş- buşrul-* "üzülmek, dertlenmek" vb.

İştikaklı ikilemelere kuruluşları açısından baktığımızda ise, bu ikilemeler kurulurken araya her hangi bir bağlantı unsuru almazlar. Bu kurala istisna olarak bir tek *Señrem sanlıg señik* "tapınağa ait emlak" örneğinde araya bir sözcüğün girdiğine rastladık.

İştikaklı ikilemeleri sıralama bakımından da değerlendirmek gerektiği kanısındayız. İştikaklı ikilemelerde sıralama, tespitlerimize göre, iki şekilde oluşmaktadır:

a) İlk önce kelimenin asli unsuru, asıl kök olan sözcük ardından da bu kökten türemiş olan türemiş unsuru oluşturan ikinci sözcük gelir ve iştikaklı ikileme

kurulur. *Ka kadaş* " hısım, akraba", *çı çımguk* "bir tür üflemeli çalgı", *ürüg ürgüt* "daima, sürekli", *uz uzagut* "usta, mahir", orun ornag "yer, muhit" vb.

b) İkinci sıralama şekli ise, birinci yapının tam tersi olarak, önce türemiş unsuru oluşturan sözcük gelir ve ardından da asli unsuru oluşturan asıl kök sözcük gelerek iştikaklı ikileme yapısı oluşur. İştikaklı ikilemelerde bu ikinci sıralama şekli sadece bir kaç örnekte karşımıza çıkmıştır. Bu örneklerden *Küzet- kü-* "muhafaza etmek, gözetmek", idert- ıd- "kovmak, uzaklaştırmak", irinçkençig irinç "tembel, miskin", *adgır at* "aygır at", ornag orun "yer, muhit". Bunların yanında bir de "Ganj Nehri" olarak araştırıcılar tarafından tanımlanan *gangavukluk gang* örneği tespit edilmiştir.

3.3. Diğer Dünya dillerinde İştikaklı İkileme

İkileme yapısı sadece Türk dilinde değil, diğer dünya dillerinde de kullanılan bir biçimdir. Bunu, Carl Rubino *"Reduplication: Form, Function, and Distribution"* adlı incelemesinde görebiliyoruz. İkilemeleri, tam ve parçalı olarak ikiye ayıran Rubino, parçalı ikilemelerin farklı şekilleri olduğunu söyler. *Pangasinan dilinde (Austronesian, Philippines) ikileme çoğul isimler yapar. toó "insan">totóo "insanlar"; amígo "arkadaş">amimígo" arkadaşlar", báley "kasaba", balbáley "kasabalar". Amharic (Semitic, Ethiopia; Zeslau 2000: 41) dilinde çoğulluk ifade eder. gidär "buzağı" > gidadär "danalar", doro "tavuk"> dororät "tavuklar", woyzäro "bayan" > woyzazär "bayanlar". İlicano dilinde (Austronesion, Philippines) ikilemeler: Ubíng "çocuk" > ubbing "çocuklar", ka-ili-án "şehirli" > kakailián "şehirliler" örneklerini verir* (Rubino 2005: 11-29). Uygur Türkçesine ait iştikaklı ikileme örneklerinde de böyle bir durumun varlığından söz edebiliriz. *Beg beget* "bey, beyler", *san sakış* "sayı, adet" gibi örnekler bunu gösteriyor.

Ayrıca, *Majang (Nilo, Sahara, Ethiopia; Unseth 1991: 244) dilinde karşılıklılık ilgisi kuruyor deyip tim "kavga > ti-timiikong "birbiriyle kavga etme", jok "yara" > jo-jokiilong "birbirini yaralama", kong "yardım" > ko-koniikong "birbirine yardım etme"* gibi örnekleri sıralar. (Rubino 2005: 11-29). Uygur Türkçesinde de buna benzer yapılar mevcuttur. *Keriş karışmak* "kavga, çekişme", *turı turış* "dövüşmek, kavga etmek" gibi örnekler mevcuttur.

Jamaikan Creol English (Bailey 1966: 16) taak "konuşmaké > taak-taak "sürekli konuşmalar", likl "az" likl-likl "azar azar" (Rubino 2005: 11-29). Uygur Türkçesinde ise, *uzatı uzakı* "uzun uzadıya", *ürüg ürgüt* "daima, sürekli" örnekleri bulunur.

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İŞTİKAKLI İKİLEME ÖRNEKLERİ

Adgır at (aygır, at): *adgır atların yaratıglıg körtle kañlılar ulug bedük ud iñek bogalar koduz öküzler tadun turpı buzagular irk erkeç teke oglak tölet orun eşük döşek ton etük itig yaratıg aş içgü ı tarıg /// ed tavar miñ miñ tümen tümen kurla birtiñiz.* "aygırların atların koşulduğu güzel arabalar; büyük iri sığırlar, inekler, boğalar, yak türü öküzler, körpe danalar buzağılar, koçlar keçiler, tekeler, oğlaklar; yastık, sedir, örtü, döşek, elbise, ayakkabı, süs eşyası, yiyecek içecek, hububat, tohum /// mal mülk binlerce on binlerce defa verdiniz" (Tekin 1980: 49)

Agır agruş (ağır başlı): *takı yime bo ok övke bilig aşılsar küçetser ol agır agruş amıl yavaş kişilerig ///* "ve ayrıca bu öfke fikri artarak güçlense, o ağır başlı, halim selim kişileri…" (Bang-Gabain 1929b: 17)

Al altag (hile, yalan): *al altag uzanmaklarıg taşkarıp adınlarka asıglıg işig işletdiñiz.* "hile ve yalanlarını bırakarak, bir tarafa atarak başkaları için iyi, faydalı işler işlediniz." (Arat 1991: 44)

Alp alpagut (yiğit, kahraman): *anı körüp ilig beg tegreki alpı alpagutı birle birinçler beginin et'özin agır ayagın tapıg udug kılıp dıvdar ıgaç üze örtgeli yarlıkadı.* "Hükümdar kahraman yiğitleriyle onu görüp maymunlar beyinin vücuduna büyük saygı göstererek hürmet edip dıvdar ağacıyla örtmelerini buyurdu, emretti." (Müller 1946: 14)

Aş aşangu (ziyafet): *aş aşangu çaişi kelti.* "ziyafet zamanı geldi." (Zieme 1999: 112)

At adgır (at, aygır): *sever amrak at adgır yügrük yañada ulatı ançulayu ok yime kamagun saçılurlar.* "sevimli at aygır, hızlı fil ve başkaları da öylece tamamıyla saçılır" (Kaya 1994: 298)

Ba- bagla- (bağlamak, düğümlemek): *yime ölmemek bars baglamak erser körmek kıñırtmak üze ok bamak bağlamak erür.* "yine ölmemek, pars bağlamaksa göz dikmekle düğümlemektir." (Zieme-Kara 1978: 142)

Baş başgut (başkan, önde gelen): *Şakımunı burkanıñ şarıputr mutklayan atlıg iki baş başgut tıtısısı erdi.* "Şarıputr ve Mutklayan, Şakımunı Budanın önde gelen iki öğrencisiydi" (Tekin 1980: 137)

Baş baştıñ: (en baş, ilk): *eñ mıntın azrua teñri ordusıña tegi kayu erklig küçlüg baş baştıñ teñrilerniñ luularnıñ tişi irkek kut vahşıklarnıñ ordu karşıları erser.* "ilkden Azrua Tanrı sarayına dek hangi güçlü(lerin), en başta tanrıların(olmak üzere), ejderhaların, dişi erkek ruhların sarayları varsa…" (Kaya 1994: 243)

Baş başlag (başlangıç zamanı): *yime şögün tigme baş başlag içinteki…* "yine bu başlangıç zamanı içindeki…" (Arat 1937: 9)

Bay bayagut (zengin, itibarlı): *amtı şakımunı burkan şazınınta bay bayagutlar señrem itip buşı birse…* "şimdi, Şakımunı Buda öğretisinde zenginler tapınak inşa edip sadaka olarak verseler…" (Tekin 1980: 146)

Beg beget (bey): *atlıg yüüzlüg beg beget barça yıgılışıp…* "saygın beyler, hep birlikte toplaşıp…" (Geng-Hamilton 1981: 17)

Bı bıçgu (bıçak, keski): *kamagda yig itigleri yaratıgları bı bıçgu üzeki bolur.* "hepsinden üstün donanımları bıçaktan ibaret olur." (Tekin 1980: 167)

Bı bıçgu kılıç (bıçak, kılıç): *yalın içinte titrü körser irinç yarlıg tınlıglar örtenürler bı bıçgu kılıçın bıçışurlar.* "ateşin içine dikkatlice baksa, zavallı canlılar yanarlar, bıçaklara, kılıçlara kesilirler." (Tekin 1980: 167)

Bı biçek (bıçak, bıçgı): *amarıları ulug bedük ineglerin eñinlerinte yüte et'özleri üze örtlüg yalınlıg bı biçek yaga kelirler.* "bazıları büyük, iri husyelerini omuzlarına yükleyip bedenleri üzerine alevli bıçaklar yağarak gelirler." (Tekin 1980: 192)

Busan- busurkan- (daralmak, bunalmak): *et'özüm busanur busurkanur ootka örtenip köyer teg.* "bedenim ateşe yanıp, kavrulur gibi daralıyor." (Kaya 1994: 327)

Buş- buşrul- (üzülmek, dertlenmek): *tözünüme sen neñ buşma buşrulma.* "ey asilim, sen asla üzülüp dert etme!" (Kaya 1994: 327)

Bügü bügülenmek (hikmet, büyü, sır): *yime sizlerke ayu biritm bo üç ilig teñriler kelmekin ünmekin erdemin bügüsin bügülenmekin.* "yine bu üç hükümdar tanrıların gelmesini erdemlerini, hikmetlerini size söyleyiverdim." (Le Coq 1922: 15)

Bütür- bütker- (bitirmek, tamamlamak): *örü kodı adırt sakınç öçürüp kiterip özke adınka asıglıg iş bütürüp bütkerip ölür togar bo sansartın üntürür ozgurur.* "altta üstte ayrılık düşüncesini ortadan kaldırıp kendisine ve başkalarına faydalı işleri bitirip, tamamlayıp ölür-doğar bu varlıklar âleminden çıkarıp kurtarır." (Arat 1991: 142)

Çam çarım (itiraz): *men ozmış togrılnıñ inim içim togmışım kadaşım kim yime çam çarım kılmasunlar.* "ben Ozmış-Togrıl'ın ağabeyiyim kardeşim bütün akrabalarım kim varsa itiraz etmesinler." (Yamada 1993: 12)

Çı çımguk (bir tür üflemeli çalgı): *bılur keñrenek çıñırçak pıpa kopuz çı çımguk bımlıgın tüzülmiş beş sıbar birgeçe belgürdi.* "flüt, çıngırak, saz, üflemeli çalgı ve bımlıg (denilen) müzik aletlerinden oluşan beş değişik müzik birlikte belirdi." (Tezcan-Zieme 1974: 68)

Ed idiş (mal, eşya): *ol bulunçsuz edler idişler kim olarka ayaglıg asıglıgerti.* "o eşsiz eşyalar ki onlara yücelik veren ve faydalı idiler." (Geng-Klimkeit-Laut 1989: 337)

Erin- ermegür- (tembellik etmek, erinmek): *monta bo uluşta tegzinü yorıp sözçilerniñ yerinte ediz savın ked sözleyürler arıtı erinmedin ermegürmedin.* "bunda, bu ülkede dolaşarak gezip sözcülerin yerinde yüksek sözlerle, asla erinip tembellik göstermeden iyice söylüyorlar." (Röhrborn 1991: 122)

Gangavaluk gang (Ganj Nehri): *monı monçulayu kamag gangavaluk gang ögüz içinteki kum sanınça bügü biliglig burkanlar üze…* "bunu, bu şekilde Ganj Nehri içindeki kum taneleri sayısınca bilge Budalar ile…" (Tezcan-Zieme 1974:28)

Idtur- yokadtur- (ortadan kaldırmak, uzaklaştırmak): *bo yirtünçü yirig suvug örtdeçi köşitdeçi biligsiz biliglig kararıgların birtem yirke kirmiş teg ıdturdı*

yokadturdı. “bu yeryüzünü kaplayan hikmetsiz bilgili cahilleri toptan, toprağa gömülmüş gibi ortadan kaldırdı.” (Tezcan-Zieme 1974: 31)

İç içegü (iç organ, bağırsak): *kaçan birök bo ok süñükleri ardılıp içi içegüsi taşılsar...* “ne zaman ki, eğer bu kemikleri ayrılıp içi, iç organları dışarı çıksa…” (Müller 1922: 78)

İnç inçgülüg (huzur): *amtı tört taluy içre arıgı amılı tokuz ulug çeularnıñ inçi inçgülügi bolar barça teñri ilig kutıñın kutı buyanı erür.* “şimdi dört deniz içindeki (ülkenin) durgunluğu dinginliği; dokuz büyük bölgenin huzuru, bunlar bütün efendimiz hükümdar hazretlerinin soyluluğu, iyiliğidir.” (Ölmez 1994: 51)

İrinçkençig irinç (tembel, miskin): *birök kim kayu tınlıglar irinçkençig irinç yok çıgay alañuk toruk açmış usmış erip basa basa aş içgü ton kedim sakınıp küsep tilep tınlıglarta birtüçi titgüçi umug ınag bolguçı yok erser...* “Şayet hangi canlılar tembel, fakir, güçsüz, acıkıp susamış olup sonrasında yiyecek içecek, giyecek, düşünüp dinleyip canlılar arasında (onlara) bağış yapan, ümit olan yoksa…” (Kara-Zieme 1986:329)

İrk erkeç (koç, keçi): *adgır atların yaratıglıg körtle kañlılar ulug bedük ud iñek bogalar koduz öküzler tadun turpı buzagular irk erkeç teke oglak tölet orun eşük döşek ton etük itig yaratıg aş içgü ı tarıg /// ed tavar miñ miñ tümen tümen kurla birtiñiz.* “aygırların atların koşulduğu güzel arabalar; büyük iri sığırlar, inekler, boğalar, yak türü öküzler, körpe danalar buzağılar, koçlar keçiler, tekeler, oğlaklar; yastık, sedir, örtü, döşek, elbise, ayakkabı, süs eşyası, yiyecek içecek, hububat, tohum /// mal mülk binlerce on binlerce defa verdiniz” (Tekin 1980: 49)

İş işle- (işlemek, yapmak): *al altag uzanmaklarıg taşkarıp adınlarka asıglıg işig işletdiñiz.* “hile ve yalanlarını bırakarak, bir tarafa atarak başkaları için iyi, faydalı işler işlediniz.” (Arat 1991: 44)

Ka kadaş (hısım, akraba, kardeş): *ulug erñek üze meñ boslar ka kadaşka tartınguçı bolur.* “başparmağı üzerinde ben olsa, akrabaya karşı lutufkâr olur.” (Arat 1937: 46)

Keriş karışmak (kavga, çekişme): *alku kor ayıg tötüş keriş karışmakıg amırtgurtaçı erür.* "bütün kötü, fena kavgaları yatıştırıcıdır." (Müller 1911: 58)

Kılk kılınç (hal, tavır, huy, davranış): *törü yok toku yok yime kılk kılınç/ törüsüz tapugçıyaramaz erinç.* "bende görgü ve bu işlere layık davranış, huy yoktur; âdâb ve erkânı bilmeyen hizmetkâr hiçbir işe yaramaz"(Z. Ölmez 1998b: 5)

Kır kırtış (görünüş): *kan lagkika yarlıkamış ödte ança ançakıya tapsızı bar erser yime kırı kırtışı ögi köñüli neñ asilmedük erti.* "han Lagkika'nın emrettiği zamanda, azıcık rahatsızsa da görünüşünden ve bilincinden hiçbir şey kaybetmemişti." (Röhrborn 1991: 116)

Kıyın kıyık (işkence, eziyet): *köñülleri uyalıp sıkılıp batmış köñüllüglerig olarnı barça birkerü bek çug emgeklerintin boşutup berke kagal kıyın kıyıtlar teggülüg kadguların tarkartaçı bolayın.* "gönülleri utanıp sıkılıp batmış gönülleri, onların hepsini birlikte bağ eziyetlerin kurtarıp kırbaç, işkence getiren kaygılarını uzaklaştırayım." (Kaya 1994: 113)

Kızıl kızgu (kırmızı): *at üstem yarıklar bolur kıp kızıl/ kızıl kızgu eñler bolur yap yaşıl.* "at, koşum ve zırhlar kıp kırmızı olur; kırmızı ateş gibi yanan yanaklar mos mor kesilir." (Z.Ölmez 1998b: 5)

Kol koltuk (kol, koltuk): *olarnı yime amtı örtlüg temirlig tilgenler kolların koltukların bıçar uşar.* "onları da şimdi, alevli demir tekerlekler, kollarını, koltuklarını biçip doğrar." (Tekin 1980: 191)

Kü- küzet- (korumak, kollamak): *teñridem közin berü kayıp balık uluşug burkan şazının kop adata küyü küzetü tutmakı bolsun.* "ilâhî gözlerini beriye çevirip şehirleri, Buda öğretisini, bütün tehlikelerden koruyarak muhafaza etsin." (Tekin 1980: 27)

Küg küzet (gözleme, bekleme, koruma, kollama): *ötrü et'özi küglüg küzetiglig bolgay korkınç ayınç bolmagay.* "bunun üzerine bedeni korumalı olacak, korku olmayacak." (Kaya 1994: 289)

Kür kürlüg (aldatıcı): *kürin kürlügin arıp yuyup (yuvup?) az birip öküş altım erser...* "aldatıcı, hilekâr onu kandırıp az verip çok aldımsa…" (Müller 1911: 77)

Küzet- kü- (kollamak, gözetmek): *arıg süzük küzetü küyü tutgalı seviglig taplalıg serimlig kılıklıg yiti katıglanmaklıg ülgüsüz sansız ürk iç ödlertin berü…* "temiz (olarak) kollayıp muhafaza etmek içinsevimli, mülayim, yedi gayretli sayısız uzun dönemlerden beri…" (Kaya 1994: 75)

Ornag orun (yer, muhit): *kamag teñrilerniñ bek katıg tepremez kamşamaz ornagları orunları ol.* "bütün tanrıların sağlam, sarsılmaz muhitleridir, yerleridir." (Zieme 1975: 32)

Orun ornag (yer, muhit): *kutlug buyanlıgerser apsari kızlar birle teñri yiriniñ orunları ornagları közünür.* "faziletliyse ilahi kızlarla birlikte tanrı yerinin muhuti (ona) görünür." (Zieme-Kara 1978: 180)

Ö- ödükle- (düşünüp gözetlemek): *ulunçıg emgekke sokışmışlarıg uzatı turkaru öyü ödükleyü…* "kötü eziyetlere uğrayanları sürekli düşünüp gözeterek…" (Arat 1991: 96)

Öd ödlek (zaman): *yagız yir yaşıl kök kün ay birle tün/ törütti halayık öd ödlek bu kün.* "kara yeri, mavi göğü, güneşi, ayı, gece ile gündüzü, zamanı ve bütün yaratılmışları o yarattı." (Z.Ölmez 1998b: 11)

Öz özek (dere, pınar): *kimniñ birök bar erser yaruk yaşuk kirtgünçi ol kirtgünçi üze özlerdeki özeklerdeki yava çigidem suvlardakı ögenlerdeki sargan otı yaşı yaş bolarnı alıp kut vahşık teñrilerke agır ulug ulug iliglerke kanlarka ançulasar tapınsar bo tapıgı yarayur.* "eğer kimin parlak ışıklı imanı varsa, o imanıyla derelerdeki yava, çiğdem bitkileri, ırmaklardaki sargan otu yaprağı, bunları alıp (kutsal) ruhlara, tanrılara, büyük hükümdarlara saygı gösterse bu saygısı yerindedir." (Bang-Gabain 1932: 28)

Öz özüt (öz, ruh): *kamag yir üzekiniñ kutu kuvı öñi meñzi özi özüti küçi yarukı tözi yıltızı biş teñri ol.* "bütün yer üstündekilerin talihi, şansı, görünüşü, özü, ruhu, kudreti, kökü beş tanrıdır." (Le Coq 1941: 23)

San sakış (sayı, adet): *ol ugurta tükel bilge maytrı burkannıñ titsi kuvrag toyınlarınıñ ikinti ugurlug san sakışları tükemiş bolur.* "o zamanda eksiksiz, bilge

Maytrı Budanın aziz olacak talebelerden ibaret cemaatinin ikinci dönemdeki sayıları tükenmiş olur.” (Tekin 1980: 246)

Ser- serin- (engellemek, bastırmak): *özlerini örletdeçi bulgadaçılarka övkelemekin kakımakın basmakları küçsiretmekleri üze ötrü özde örükilerniñ basınçın ayıncın özdekodıkılarnıñ todın uçuzın ayıg ögli yagılarnıñ örletmekin emgetmekin kop ugurın sererler serinürler.* “kendilerini rahatsız edenlere hiddetlenmeyi bastırmaları sayesinde, kendilerinden yukarıdakilerin baskısını, kendilerinden aşağıdakilerin değersizliklerinin, kötü düşünceleri düşmanların zararlarını her vesileyle engeller.” (Kaya 1994: 157)

Tañ tañsuk (olağanüstü, hayrete şayan): *kayu neçe açmak suvsamak emgekin alañurmış kogşamış tınlıglar erser adruk adruk tañ tañsuk tatıglar üze todgurtaçı bolayın.* “öyle ki, ne kadar açlık ve susuzluk ıstırabıyla bitkinleşmiş canlılar varsa, (onları) çeşit çeşit olağanüstü lezzetlere gark olacak şekilde dünyaya getireyim.” (Kaya 1994: 113)

Tañla- tañgırka- (hayrete düşmek): *anı körüp sadapiraurudita bodısatav bayagut kızı birle adınu muñadu tañlap tañırkap ayaların kavşurup öge küleyü antag tip ince sözlediler.* “bunu görüp Sadapiraurudita Aziz, zengin kızı ile birlikte şaşırarak, hayran kalıp ayalarını kavuşturup överek öyle deyip şu şekilde söylediler.” (Barutçu 1987: 121)

Ton tonangu (elbise, üst baş): *tonın tonangusın tüketi tegürser...* “elbiselerini, üstünü başını tamamen giyse…” (Müller 1911: 15)

Tul tulsak (dul): *telim ögsüzüg kör ya tul tusakıg/ ya közsüz ya oldrum yime aksakıg.* “bak, burada birçok yetim, dul, âciz, kör, kötürüm ve topallar vardır.” (Z.Ölmez 1998b: 15)

Turı turış (dövüşmek, kavga etmek): *turıka turuşka barma.* “dövüşmeye gitme.” (Arat 1991: 288)

Turıt- turkıglan- (kaçınmak, sakınmak): *üç asankı içinteki açıg emgeklig çatıglıg işlerig işlegeli turıtmamak turkıglanmamak erür.* "üç sayısız içindeki eziyetli dönüşüme dair işleri gerçekleştirmekten kaçınmamaktır." (Kaya 1994: 161)

Uz uzagut (usta, mahir): *kişi ajunınta erken satıgçı yulugçı uz uzagut erdimiz.* "insanlar âleminde iken alış verişçi usta idik." (Tekin 1980: 173)

Uzatı uzakı (uzun uzadıya): *anta ötrü uzatı uzakı özke emgentükin iglemekin ölmekin /// kop yirde açıg emgek körtükin /// yime irinç kişi oglı kentü körmiş ötekin emgekin atayurlar.* "ondan dolayı uzun uzadıya kendisi için eziyet, ıstırap çektiğini, hastalandığını, ve ölmesini /// her yerde cefa, sıkıntı gördüğünü /// ve zavallı insanoğlu, çilesi olarak adlandırılır." (Le Coq 1938: 9)

Ürüg ürgüt (daima, sürekli): *yügerü turgurup yarlıkançuçı köñülüg ürüg ürgüt irinçkeyür siz.* "merhametli gönlü ayakta tutup daima merhamet ediyorsunuz." (Kaya 1994: 273)

Yak yaguk (eş, dost, yakın): *kadaş yak yagukka yakınlıg ula/ ulugka kiçigke sevüg bol küle.* "kardeş ve akrabaya yakınlık göster; güler yüzle büyüğün ve küçüğün gönlünü al." (Z.Ölmez 1998b: 18)

Yakın ya yaguk (eş, dost, yakın): *kereg oglum erse yakın ya yaguk/ kerek barkın erse keçigli konuk.* "ister oğlum, ister yakınım, eşim, dostum olsun; ister yolcu, isterse geçici bir misafir olsun." (Z.Ölmez 1998b: 18)

Yakın yaguk (yakın): *amtı küsemiş üçün yakın yaguk ukıtgalı akıgsızınñ tözin anın katnayu sözlemekniñ akıgsızı erser kaltı mün kadak bolmaz.* "akıcı olmayanın kökünü yakından anlatmayı arzulamış olduğundan, bu yüzden akıcı olmaması ise, şöyle ki yol gerçeğidir diye tekrardan söylemenin bu bakımdan burada hatası, kusuru olmaz." (Barutçu 1998: 32)

Yañı yantut (karşılık, bedel): *vıhar señrem sanlıg ed tavarıg alıp işletip yañısın yantutın birmedim erser…* "tapınağa ait malı mülkü alıp işletip karşılığını vermedimse…" (Müller 1911: 77)

Yayıl- yaykal- (sarsılıp sallanmak): *agır ulug bo üç miñ ulug miñ yirtinçü yir yirler altı törlüg yayıldı yaykaldı tepredi kamşadı.* "pek büyük bu sayısız dünyalar altı türlü yayılıp sallandı, depreyip hareketlendi." (Barutçu 1987: 133)

Yır- yırt- (parçalamak, yıpratmak): *etimin yinimin yıra yırta tartarlar yırarlar kentü kentü isig özlerin kolurlar erti.* "etimi, derimi parçalayarak çekip diderler kendi tatlı canlarını isterlerdi." (Kaya 1994: 67)

Yirtinçü yir (dünya, dünyalar): *agır ulug bo üç miñ ulug miñ yirtinçü yir yirler altı törlüg yayıldı yaykaldı tepredi kamşadı.* "pek büyük bu üç bin büyük bin dünyalar altı türlü yayılıp sallandı, depreyip hareketlendi." (Barutçu 1987: 133)

Yuul yulak (pınar, dere, ırmak): *bo çambudıvıp uluş içinteki neçe ögüzler köller yuullar yulaklar sögüt ıgaçlar otlar yaşlar arıglar semeklerig yene adruk adruk hua çeçek tüş yimişlerniñ yıltızların ulunların butıkların yapırgakların yene yime ı tarıg koluñasın içinin taşının barça añsız körkle sevgülük taplaguluk öñlüg yıdlıg yigüke aşaguka yaraglıg kılu tegingey men.* "bu yeryüzü içindeki nice ırmaklar, göller, dereler, ağaçlıklar, bitkiler (ve) ormanları, ayrıca farklı farklı çiçeklerin, yemişlerin köklerini, tomurcuklarını ve de hububat filizini içiyle dışıyla (bir) bütün olarak, eşsiz güzellikte, çekici görünüşlü ve kokulu yemeye içmeye yararlı hale getireceğim." (Kaya 1994: 286)[12]

4. BÖLÜM

SONUÇ

İkileme kavramı, anlatım gücünü arttırmak, anlamı kuvvetlendirmek, kavramı zenginleştirmek, ifadeye güzellik katmak amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi ya da anlam olarak birbirine yakın yahut zıt olan veya sesleri birbirine benzer iki veya

[12] Bu örneğin bir de yul yulak şekline de rastladık. **Yul yulak** (pınar, dere, ırmak): *tal sögütler ikin ara erdinilig yul yulgaklar bolur.* "Söğüt ağaçlarının ikisinin arasında değerli pınarlar, dereler olur." (Tekin 1980: 95)

daha fazla sözcüğün ard arda, araya sözcük ya da sözcükler almak suretiyle bir arada kullanılmasıdır.

Türk diline diğer dillerde çok rastlanılmayan bir anlatım gücü ve zenginliği kazandıran, anadilimizin biçim, sözdizimi, sözcükbilim ve anlambilim bakımından önemli bir özelliğini oluşturan öğelerdir ikilemeler. Hint-Avrupa dillerinde Türkçeye göre çok az kullanılan, ancak Korecede ve bir ölçüde Japoncada sıkça görülen ikilemeler, tarih boyunca, Türkçenin her evresinde, her lehçesinde yaygın olarak kullanılmış, bu eğilim bu güne kadar gelmiştir. Günümüz Türkçesinde bu eğilimle kullanılan ikilemeler, dinleyende, başka herhangi bir anlatım yoluna göre çok daha güçlü ve etkili bir izlenim uyandırır; zihinde bir kavramın algılanması sırasında, onun pekiştirilmesini sağlar.

Eski Uygur Türkçesinde bu güne kadar gelen zaman içinde çok sayıda ikileme tespit edilmiştir. Bu durumun sebebi yeni kabul edilmiş dinlerin öğretilerini ve ilkelerini, terimlerini halka öğretmek, yaygınlaştırmak için halkın kullandığı ve anladığı sözcüklerle birlikte kullanılmasıdır. Din adamlarının dini terim ve kavramları açıklama ve dini öğretileri halka tebliğ etme endişesi, onların kullandıkları ifadelerde halka ulaşmak için, ikilemeleri kullanmak dillerine bir hareketlilik kazandırmıştır. Ancak, bu kullanım belli bir zaman sonra vazgeçilemeyecek bir alışkanlığa doğru yol almıştır. *Nom törü* "töre, kural, dini kural" örneğinide bunu açıkca görebiliyoruz. Burada bir başka özellik de bu ikileme yapısı genellikle yabancı bir sözcüğün yayında Türkçe bir sözcüğün yer almasıyla oluşturulmasıdır.

İştikaklı ikilemeler ise, yukarıdaki verdiğimiz ikileme yapısından farklı bir yapı arz etmektedir. Türkçe bir sözcüğün yanına yabancı kökenli bir sözcük getirilmesiyle değil, genellikle, Türkçe olan bir asli kökün yine Türkçe ekler getirilerek oluşturulan türemiş unsurla birlikte kullanılmasıyla meydana gelmektedir. İştikaklı ikilemeler, aynı kökten gelmiş olmaları ve birbirleri ile olan anlam ilgilerinin yanında yapı olarak da tanınabilecek, kendine has özellikleri vardır. Bu ikileme şekli yapı olarak, asli ve türemiş unsur adını verdiğimiz, iki unsurdan oluşmaktadır. İştikaklı ikilemeler, genel olarak verilen ikileme tasniflerinde, kökenine ve kuruluşlarına göre ikileme sınıflarından, anlam bakımından eş anlamlı

sözcüklerden oluşmuş ikileme grubu içinde yer alırken köken bakımından ise, genellikle Türkçe sözcüklerden kurulan ve kuruluşuna göre bağlantı unsuru olmadan kurulan ikileme özelliklerine sahip bir ikileme türüdür. *Al altag* "hile, yalan", *alp alpagut* "yiğit, kahraman", *ba- bagla-* "bağlamak, düğümlemek", *bı bıçgu* "bıçak, keski", *buş- buşrul-* "üzülmek, dertlenmek", *çı çımguk* "bir tür üflemeli çalgı", *inç inçgülüg* "huzur", *ka kadaş* "hısım, akraba", *kır kırtış* "görünüş", *kol koltuk* "kol, koltuk", *kü- küzet-* "korumak, kollamak", *ö- ödükle-* "düşünüp gözetlemek", *ser- serin-* "engellemek, bastırmak"… vb. örneklerde durum açıkca görülmektedir.

Biz, çalışmamızın giriş bölümünde İkilemenin tanımını ve ikilemeler için bugüne değin kullanılan terimleri, ikileme üzerinde araştırma yapmış Türkologların görüşlerini vermeye çalıştık. Çalışma yaptığımız alanın özelliklerini daha iyi görebilmek ve yorumlayabilmek adına, Uygurların tarihine ve edebiyatına kısaca değindik. Daha sonra, ikileme ifadesinin bir kalıp ifade olduğunu verdik. Uygur Türkçesinde ikileme yapılarının neden çok kullanıldığına değindik. İkilemeler için verilen tanım ve sınıflandırmayı verdikten sonra, yani, ikileme kavramını tam olarak tespit ettikten sonra, iştikaklı ikilemenin ne olduğunu verdik. İştikaklı ikileme kavramını tanımlamaya ve özelliklerini tespit etmeye çalıştık. Eski Uygur Türkçesine ait tespit edebildiğimiz iştikaklı ikileme örneklerini, bağlam açısından daha iyi görebilmek adına, kullanıldığı yeri ve cümleyi de verdik. Bu iştikaklı ikileme örneklerine, alfabetik sıra ile üçüncü bölümde yer verdik. Ayrıca, tespit ettiğimiz iştikaklı ikileme örneklerini ve anlamlarını içeren bir de dizin oluşturmaya çalıştık. Dileriz bizden sonraki araştırmacılara yardımcı ve yol gösterici oluruz.

KAYNAKÇA

Abik, Deniz "Bir ikileme yapısı: (isim1+lI / +lU) (isim2+ lI / +lU) kuruluşundaki ikilemeler", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 7. Milletler Arası Türkoloji Kongresi (8-12 Kasım1999),* İstanbul, (basılmamış bildiri).

Ağakay, Mehmet Ali (1953), "İkizlemeler üzerine", *Türk Dili,* c. 2, S. 16, ss.189-191.

_____ (1954), "Türkçede kelime koşmaları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, ss.97-104.

Ağca, Ferruh (2006), Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Basılamamış Doktora Tezi)

_____ (2006), "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerle İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, s. 237-250.

Aksan, Doğan (1987), *Türkçenin Gücü*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

_____ (2002), *Anadilimizin Söz Denizinde*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

_____ (1998), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1998), *Anlambilim*, Ankara: Engin Yayınevi.

Aktaş, Tahsin (1996), "Yapı ve anlam bakımından Almanca ve Türkçede ikilemeler", *Türk Dili*, S.539, ss.565-575.

Alkaya, Ercan (2008), Orta ve Doğu Karadeniz ağızlarında görülen ikilemeler üzerine bir değerlendirme, *Turkish Studies,* Volume 3/3 Spring.

Arat, Reşit Rahmeti (1937), Türkische Turfan-Texte VII, Von Dr. G. Rahmati. Mit Sinologischen Anmerkungen von Dr. Eberhard, Berlin.

_____ (1991), *Eski Türk Şiiri*, TTK, Ankara.

Atabay, Nese (2003), Kutluk, Đbrahim, Ozel, Sevg, *Sözcük Türleri*, Papatya Yay. Ankara.

Atalay, Besim (1986), Divanü Lügat'it-Türk Tercümesi, I-IV, TDK Yayınları, Ankara.

Aydın, Erhan (1997), "Orhon Yazıtlarında hendiadyoinler", *Türk Dili*, S.544, ss.417-421.

Bang, Wili-Gabain, Annemarie von (1929), Türkische Turfan-Texte II, Berlin.

_____ (1932), Türkische Turfan-Texte V, Berlin.

Banguoğlu, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Barutçu, F. Sema (1998), *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına Yazdığı Tefsirin Etü. Tercümesi Abidarim Kıınlıgkoşavarti Şastirtakı Çınkirtü Yörüglerning Kingürüsi'nden Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks, XXX. Levha*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (1987), Uygurca Sadapraruda ve Dharmongdata Bodhissattva Hikayesi (Basılmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

_____ (2002), "Eski Türklerde Dil ve Edeviyat", *Genel Türk Tarihi 2*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 457-492.

Baskakov, N.A. (1960), Xakassko-Russkiy Slovar-Xakasskiy Yazık, Moskva, s. 125-140.

Bilgegil, Kaya (1982), *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Can, Meltem (2010), Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.s. 395, Bursa.

Çağatay, Saadet (1978), "Uygurcada hendiadyoinler", *Türk Lehçeleri Üzerine Derlemeler*, ss.29-66, Ankara.

Çandarlıoğlu, Gülçin (2002), "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Genel Türk Tarihi 2*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 9-45.

Çoraklı, Şahbender (2001), "Türkçe'nin Yaratma Gücü: İkilemeler(1)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 17, s.53-60.

Demircan, Ömer (1987), "Emphatic reduplications in Turkish", Studies on Modern Turkish, Tilburg-The Netherlands: Tilburg University Press.

_____ (1996), *Türkçenin Sesdizimi*, İstanbul: Der Yayınları.

Duman, Musa (2006), "İkilemelerin oluşum süreçleri ve "yalnız başına" örneği üzerine", *1. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirisi (*9-15 Nisan 2006*),* İzmir: Ege Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Emre, Ahmet Cevdet (1945), *Türk Dilblgisi*, Ankara: TDK Yayınları.

Erdem, Mehmet Dursun (2005), "Harezm Türkçesinde ikilemeler ve yinelemeler üzerine", *bilig*, S.33, ss.189-226, Ankara.

Erdem, Melek (2004), "Oğuz Grubu Turk Lehcelerinde Es Anlamlılık", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, s. 147-162, Ankara.

Eren, Hasan (1949), "İkiz kelimelerin tarihine dair", *DTCF Dergisi,* C.7, S.2, ss.283-286, Ankara.

Ercilasun, Ahmet, B. (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, Muharrem (2009), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

Foy, Karl (1899), "Studien zur Osmanishen Syntax, das Hendiadtoin und die Worfolge 'ana baba', *Mitteilungen des Seminars fur Orientalishe Sprachen (MSOS)*, 2. c, 2. bolum, s. 105-136,Berlin.

Gabain, A. von (2003), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 532.

Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Geng, Shimin-Hamilton, James (1981), "L'Inscription ouigoure de la stele commenmorative des Iduq de Qoco", Turcica, Revue de'tudes turkues, S.13, s.s 10-54.

Geng, Shimin-Klimkeit, H. Joachim-Laut, J.Peter (1989), "Die Geschichte der drei Prinzen. Weitere neue manicchäisch-turkische Fragmante aus Turfan", Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, c. 3, S. 139, s.s 328-345.

Golden, Peter B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay), Karam Yayınları, Ankara.

Gömeç, Sadettin (1997), Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, AKM yay. 638, Ankara.

Grönbech, K. (2002), *Türkçenin Yapısı*, (Çev: Mehmet Akalın), Ankara.

Gülensoy, Tuncer (2000), *Turkce El Kitabı*, Akcağ Yayınları, Ankara.

Güler, Selda (2003), "A study on Turkish reduplications: Some observations on form and function at reduplication", *MA* Thesis, Mersin.

Hamilton, Russel James (1998), *Budacı İyi ve Kotu Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara*, Cevirenler: Ece Korkut, İsmet Birkan, Turk Dilleri Arastırmaları Dizisi: 11, Ankara.

Hatiboğlu, Vacihe (1971), *Türk Dilinde İkileme*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1981), *Türk Dilinde İkileme* (Genişletilmiş İkinci Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1982), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi.

Hengirmen, Mehmet (2002), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Engin Yayınları.

_____ (1999), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınları. Hurch, Bernhard (Editor) (2005), *Studies on Reduplications*, Mouton de Gruyter, Berlin.

Kafesoğlu, İbrahim (1996), *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Kara, Georg-Zieme, Peter (1986), Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sutras "Fo ding xin da tuo luo ni", Altorientalische Forschungen, S. 13, s.s 318-376.

Karahan, Leyla (2005), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçay.

Karatayeva, S.K. (2004), "İkilemelerin yapısındaki Çince ve Sanskritçe elementler (Eski Türkçe Sözlük ve Kırgız Dili materyallerinde)" (aktaran: B. M. Ermatova), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.

Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk Giris, Metin ve Dizin*, Ankara.

Kincses Nagy, Eva (2004), "İki taşla bir kuş… Çağatayca hendiadyoin", *5.Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, ss.1125-1136, Ankara:Türk Dil Kurumu.

Koç, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi*, ss.500-506, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Korkmaz, Zeynep (2003), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 575.

Le Coq, Albert Von (1922), Türkische Manichaica aus Chotsho. III. Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayig, Berlin.

_____ (1938), Türkçe Mani Elyazıları (Manicheika) c.1, çev. Fuat Köseraif, Devlet Basımevi, İstanbul.

_____ (1941), Huastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan), çev. S. Himran, Ankara.

Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1911), Uigurica II, Berlin.

_____ (1922), Uigrica III, Uigrische Avadana-Bruchstücke (I-VIII), Berlin.

_____ (1946), Uygurca Üç Hikaye, çev. S. Himran, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.

Müller, Hans-Georg (2004), *Reduplikationen im Türkischen-Morphonologische Untersuchungen* (Torkologica 56), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Ölmez, Mehmet (1994), Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm (Basılmamış Doktora Tezi), H.Ü. sosyal Bilimelr Enstitüsü, Ankara.

_____ (1998), "Eski Uygurca Odug Sak ikilemesi üzerine", *Türk Araştırmaları Dilleri*, 8, ss.35-47.

Ölmez, Z. Kargı (1998a), "Kutadgu Bilig'de ikilemeler 1", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C.7, ss.163-228.

_____ (1998b), "Kutadgu Bilig'de ikilemeler 2", *Bahşı Ögdisi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 21, ss.235-260, Freiburg-İstanbul: Simurg.

Özkan, Mustafa (2004), "Deyimleşmiş ikilemeler", *5.Uluslarası Türk Dili Kurultayı*, Ankara.

Nagy, Kineses Eva (2004) "İki Tasla Bir Kus… Cağataycada Hendiadyoin", *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, s.1125-1136, Ankara, 20-26 Eylul.

Öztopçu, Kurutuluş (1992), Uygur Atasozleri ve Deyimleri, Doğu Turkistan Vakfı Yayınları, İstanbul.

Pataçakova, D.F. (1988), Xakas Tilinin Orfografiyazı, Ağban, s. 27.

_____ (1962), Xakas Tili, Abakan, s. 84.

Röhrborn, Klaus, Veenker, Wolfang (1983) "Sprachen des Buddhismus in Zentralasien", *Veroffentlichungen der Societas Uralo-Altaica*, Band 16, Wiesbaden.

____ (1977),*Uigurisches Wörterbuch*, Lieferung 1, Wiesbaden.

____ (1991), Die alttürkische Xuazang-Biographie VII., Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Pekin sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Wiesbaden.

Rubino, Carl (2005), "Reduplication: From, Function and Distribution".

Sertkaya, Osman Fikri (1982-1983),"Maitrisimit Nom Bitig", *TDAY-Belleten*, s. 265, Ankara.

_____ (1983), "Eski Turk Atasozleri Uzerine", *Sukru Elcin Armağanı*, H.U. Edebiyat Fakultesi Armağan Dizisi: 1, Ankara.

_____ (1977-1979), "Turfan Metinleri ve Yapılan Yayınları", *Turkiyat Mecmuası*, cilt XIX, s.309-344.

_____ (1995), *Gök Türk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Sev, Gülsel (2004), "Divanü Lügat'it Türk'te yer alan ikilemeler", *Türk Dili Dergisi,* S.634 ss.507, Ekim 2004.

Şen, Serkan (2003), "Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler", *Yüksek Lisans Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Samsun.

_____ (2005), "Standart Türkiye Türkçesinde ikilemelerle yaşayan tarihi sözcükler", *Şinasi Tekin'in Anısına "Uygurlardan Osmanlıya"*, İstanbul.

Taşağıl, Ahmet (2002), "Uygurlar" Genel Türk Tarihi 1, Ankara, s.711-726.

Tekin, Sinasi (1960), *Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Bulusma Uygurca İptidai Bir Dram*, Uygurca Metinler II, Erzurum.

_____ (1980), Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Ubersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-schule, 1. Teil: Transliteration, Ubersetzung,

Anmerkungen, Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie, Berlin.

_____ (2001), *İstikakcının Köşesi*, İstanbul, Simurg.

_____ (1993), *Kuansi İm Pusar(Ses İşiten İlah)*, Uygurca Metinler I, Ankara.

_____ (1976), "Uygur Edebiyatının Meseleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, II/1-2.

Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.

_____ (1995), "İkilemeler", *Orhon Yazıtları*: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, S. 15-17, İstanbul: Simurg.

Tezca, Semih (1974), Das uigurische Insadi-Sutra, Akademie der Wissenschaften der DDR. Zetralinstitut für alte Geschicte und Archaologie, Berlin.

Tezcan, Semih-Zieme, Peter, "Uigrische Brieffragmente", Studia Turcia, Budapest, s.s 451-460.

Tuna, Osman Nedim (1949), "Türkçede tekrarlar 1" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (C.3), ss. 428-447, İstanbul.

_____ (1950), "Türkçede tekrarlar 2" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (C.3), ss. 428-447, İstanbul.

_____ (1986), "Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kuralları ve tabii bir ünsüz dizisi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1982- 1983, Ankara.

Türkçe Sözlük (1998), 1 (A-J), 2 (K-Z), Ankara: Türk Dil Kurumu.

Türkçe Sözlük (2005), Ankara: Türk Dil Kurumu.

"Uygurlar", *TDEA*, C. 8, Dergâh Yayınları.

Üstünova, Kerime (1998), "Dede Korkut Destanlarında aralıklı ikilemeler", *Türk Dili*, S. 557, ss.464-470, Ankara.

Vardar, Berke (2002), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

Yamada, Nobuo (1993), Uigurubun keiyaku burnsho shusei. Sammlung uigurischer Kontrakte, haz. Oda Juten, Peter Zieme, Umemura Hiroshi und Moriyasu Takao, Bd. 1-3, Osaka.

Yüce, Nuri (1998), "İkilemelerde ilginç problemler", *Bahşı Ögdisi*, Türk Dili Araştırmaları Dizisi 21, ss.419-427, İstanbul: Simurg.

Zieme, Peter (1975), Manichäische-türkische Texte, Akademie der Wissenshaften der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie, Berlin.

_____ (1999), Vimalakırtinirdesasutra. Edition alttürkischer Übersetzung nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto, Berlin-Brandenburgische Akademienvorhaben Turfanforschung Berlin.

Zieme, Peter-Kara G. (1978), "Ein uigurisches totenbuch. Naropas Lehrein uigurischer Übersetzung von vier tibetischen nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or.8212(109), Bibliotheca Orientalis Hungarica" S. 22, Budapest.

Zülfikar, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler,* Ankara: TDK Yayınları: 628.

İŞTİKAKLI İKİLEMELER SÖZLÜĞÜ

-A-

Adgır at “aygır, at”

Agır agruş “ağır başlı”

Al altag “hile, yalan”

Alp alpagut “yiği, kahraman”

Aş aşangu “ziyafet”

At adgır “at, aygır”

-B-

Ba- bagla- “bağlamak, düğümlemek”

Baş başgut “başkan, önde gelen”

Baş baştıñ “en baş, ilk”

Baş başlag “başlangıç zamanı”

Bay bayagut “zengin, itibarlı”

Beg beget “bey”

Bı bıçgu “bıçak, keski”

Bı bıçgu kılıç “bıçak, kılıç”

Bı biçek “bıçak, bıçgı, keski”

Busan- busurkan- “daralmak, bunalmak”

Buş- buşrul- “üzülmek, dertlenmek”

Bügü bügülenmek “hikmet, büyü, sır”

Bütür- bütker- “bitirmek, tamamlamak”

-Ç-

Çam çarım “itiraz”

Çı çımguk “bir tür üflemeli çalgı”

-E-

Ed idiş “mal, eşya”

Edgü edrem “iyilik, fazilet”

Erin- ermegür- “tembellik etmek, erinmek”

-G-

Gangavaluk gang “Ganj Nehri”

-I-

Idtur- yokadtur- “ortadan kaldırmak, uzaklaştırmak”

-İ-

İç içegü “iç organ, bağırsak”

İnç inçgülüg “huzur”

İrinçkençig irinç “tembel, miskin”

İrk erkeç “koç, keçi”

İş işle- “işlemek, iş yapmak”

-K-

Ka kadaş “hısım, akraba, kardeş”

Kam kadaş “hısım, akraba, kardeş”

Keriş karışmak “kavga, çekişme”

Kılk kılınç “hal, tavır, huy, davranış”

Kır kırtış “görünüş”

Kıyın kıyık “işkence, eziyet”

Kızıl kızgu “kırmızı”

Kol koltuk “kol, koltuk”

Kü- küzet- “korumak, kollamak”

Küg küzet “gözleme, bekleme, koruma, kollama”

Kür kürlüg “aldatıcı”

Küzet- kü- “kollamak, gözetmek”

-O-

Ornag orun “yer, muhit”

Orun ornag “yer, muhit”

-Ö-

Ö- ödükle- “düşünüp gözetlemek”

Öd ödlek “zaman”

Öz özek “dere, pınar”

Öz özüt “öz, ruh”

-S-

Ser- serin- “engellemek, bastırmak”

-T-

Tañ tañsuk “olağanüstü, hayrete şayan”

Tañla- tañgırka- “hayrete düşmek”

Ton tonangu “elbise, kıyafet, üst baş”

Tul tulsak “dul”

Turı turış “dövüşmek, kavga etmek”

Turıt- turkıglan- “kaçınmak, sakınmak”

-U-

Uz uzagut “usta, mahir”

Uzatı uzakı “uzun uzadıya”

-Ü-

Ürüg ürgüt “daima, sürekli”

-Y-

Yak yaguk “eş, dost, yakın”

Yakın ya yaguk “eş, dost, yakın”

Yakın yaguk “eş, dost, yakın”

Yañı yantut “karşılık, bedel”

Yayıl- yaykal- “sarsılıp sallanmak”

Yır- yırt- “parçalamak, yıpratmak”

Yirtinçü yir “dünya, dünyalar”

Yuul yulak “pınar, dere, ırmak”